

IRAK'TAKİ BEKTAŞİ TEKKELERİ*

AYFER KARAKAYA-STUMP**

I) Giriş

Bektaşî tekkelerinin coğrafi dağılımına dair en eski çalışmanın sahibi olan F.W. Hasluck, haklarında ayrıntılı bilgi vermeden Bağdat, Kâzîmiyye, Kerbela, Nəcəf ve Samerra gibi Şiilerce kutsal kabul edilen yerlerde Bektaşî tekkeleri olduğunu belirtir¹. Yazara göre bunlar tam anlamıyla birer tekke olmaktan çok türbeleri ziyarete gelen Bektaşîlerin kaldığı konuk evleridir². Hasluck'un 1920'lerde yayımlanan bu çalışmasından sonra Bektaşîlik hakkında yapılan yayınlarda dolaylı birkaç değinme dışında konunun bahsi geçmez. Bunun tek istisnası, 1990'ların sonlarından itibaren yayımlanmaya başlayan Bektaşîlerin Babagan kolundan Bedri Noyan Dede Baba'nın hacimli eseridir³. Eserin dergâhlara tahsis edilmiş beşinci cildinde Noyan, Irak'taki beş Bektaşî tekkesi hakkında muhtelif bilgiler verir, ayrıca adlarını vermeden Kerkük'te eskiden on beş tane Bektaşî tekkesinin var olduğunu yazar. Lite-

* Hazırlanma sürecinde makalenin tümünü veya belli kısımlarını okuyarak yorumlarını benimle paylaşan Prof. Cemal Kafadar'a, Prof. Zeynep Ertuğ'a, Dilek Soileau'ya ve Abbas Karakaya'ya teşekkür ederim. Bu çalışmaya başka şekillerde katkıda bulunanlar ilgili yerlerde zikredilecektir.

** Harvard Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi.

¹ *Christianity and Islam under the Sultans*, yayına hazırlayan Margaret M. Hasluck, 2 cilt (İstanbul: Isis Press, 2000; ilk baskı 1929), Hasluck'un Bektaşî tekkeleri ile ilgili "Geographical Distribution of the Bektashi" adlı çalışması eserin 2. cildinde, XLII nolu bölümdedir. Bu çalışma 1928 yılında Ragıp Hulusi tarafından Osmanlıca'ya çevrilmiş ve Maarif Vekaleti tarafından "Bektâşîlik Tedkikleri" adı altında yayımlanmıştır. Ragıp Hulusi'nin bu çevirisi yakın zamanda yeni harflerle ve sadeleştirilerek tekrar basılmıştır: *Bektâşîlik Tedkikleri*, yeni harflere çeviren Kâmil Akarsu (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 2000). Doğrudan Hasluck'un metnine dayalı olarak yapılan diğer bir çeviri için ise bkz. *Bektâşîliğin Coğrafi Dağılımı*, çeviren Turgut Koca ve A. Nezihi Erginsoy (İstanbul, 1991).

² Tekke ve zaviyelerin aynı zamanda birer konak yeri olarak işlev gördüğüne dair bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, s. 61; afta bulunulan yayın, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizatör Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: I. İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Dervişleri ve Zaviyeler," *Vakıflar Dergisi*, II (1942): 279-386 makalesinin tarihsiz bir tıpkıbasımıdır.

³ *Bütün Yönleriyle Bektaşîlik ve Alevilik*, yayına hazırlayan Şakir Keçeli, 6 cilt ve yeni ciltler yayımlanmaya devam etmektedir (İstanbul: Ardaç Yayınları 1998-); Bektaşî tekkeleri hakkında bkz. cilt 5: *Dergâhlar* (2002), bundan sonra "Noyan".

ratürde gereken ilgiyi görmemiş olan Irak'taki bu tekkeler her şeyden önce Bektaşiliğin Anadolu ve Balkanlar dışındaki etki alanlarının tam olarak tespiti açısından önemlidir.

Ayrıca son yıllarda ortaya çıkmaya başlayan Alevi ocaklarına⁴ ait belgelerden, Irak'taki bazı Bektaşî tekkelerinin Anadolu lu Alevi dedelerince de düzenli olarak ziyaret edildiğini anlıyoruz. 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın sonlarına kadarki geniş tarihsel dönemi kapsayan bu belgeler, üzerlerinde Irak'taki Bektaşî tekkelerinde meskûn dervişlere ve Kerbela nakibüleşrafına ait mühürler bulunan ziyaretname, hilafetname ve seyitlik şecerelerinden oluşmaktadır. Toplu olarak bakıldığında bu belgeler, ocakzade dedelere bağlı Alevi cemaatleri ile Bektaşilik arasındaki tarihsel ilişkilerin daha önce bilinmeyen yeni bir boyutunu gündeme getirmektedir.

Bu çalışma, tümü özel şahısların elinde bulunan ve kısaca "Alevi belgeleri" olarak anılacak sözü geçen belgeler, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki bazı kayıtlar ve konuyla ilgili tespit edebildiğimiz diğer bir grup kaynağa dayanmaktadır. Tüm bunlar çalışmamızın bundan sonra gelen ilk bölümünde ayrıntılı olarak tanıtılacaktır. Çalışmamızın ikinci bölümünde, kaynaklarımız el verdiği ölçüde Irak'taki Bektaşî tekkelerinin tarihi hakkında tek tek bilgi verilecektir. Konumları itibarıyla bu tekkeleri iki gruba ayırabiliriz. Birinci gruptakiler On İki İmamlara ait türbelerin avlularında bulunmakta idi. Kerbela'da İmam Hüseyin'in, Necef'te Hz. Ali'nin, Kâzimiyye'de İmam Musa el-Kâzım'ın ve Samerra'da İmam Hasan el-Askeri'nin türbelerinin etrafında oluşmuş külliyelerin parçası olan Bektaşî tekkeleri, bu gruba dahildir. İkinci gruptakiler ise, bu tür bir külliyenin parçası olmayan tekkelerdir. Bağdat'taki Gürgür Baba ve Hızır İlyas Tekkeleri ile Kerkük ve civarındaki tekkeler bu gruptandır. Ancak Şahin Baba adındaki Bektaşî tekkesinin tam konumunu tespit edemedik. Şahin Baba, Hızır İlyas Tekkesi'nin bir diğer adı olabileceği gibi, bu tekke Bağdat'ta veya onun dış mahallelerinden biri olan Kâzimiyye'de bulunmuş ayrı bir Bektaşî tekkesi de olabilir. Kaynaklarımız 17. yüzyılın başlarından itibaren Irak'ta Bektaşî dervişlerinin ve tekkelerinin var olduğunu göstermektedir. Ancak tekkelerin ilk kuruluş tarihleri ve zamanla muhtemelen değişmiş olan tarikat bağlantıları konusunda yeterli bilgi içermemektedirler. Özellikle Kerbela ve

⁴ Seyit soylu olduğuna inanılan Alevi dede aileleri, bkz. Esat Korkmaz, *Ansiklopedik Alevilik-Bektaşilik Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003, genişletilmiş üçüncü baskı; ilk baskı 1993), "Ocak" maddesi.

Necef'teki tekkeler ile Bağdat'taki Hızır İlyas Tekkesi'nin Osmanlıların bölgeyi fethinden önce kurulduklarına ve ilk ikisinin geçmişte Rum Abdalları ve Hurufi dervişlerince meskûn olduğuna dair ipuçlarına sahibiz. Bu tekkelerin tam olarak ne zaman ve nasıl Bektaşî hüviyeti kazandığını ise şu aşamada belirleyemiyoruz.

Çalışmamızın son bölümünde, Irak'taki Bektaşî tekkelerinin Anadolu'daki Alevi ocakları ile olan bağlantılarının mahiyeti ve önemine dair bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır. Alevi dedelerinin 20. yüzyılın ortalarına kadar Irak'ı, özellikle de Kerbela'yı ziyaret ettiklerini bu konuda mevcut yaygın sözlü anlatılar teyit etmektedir. Hatta bu, her kuşaktan en az bir dedenin, ailenin yeni üyelerini şecerelerine eklemek ve şecereyi bu yeni haliyle Kerbela'da onaylatmak üzere yapması zorunlu bir görev olarak adedilmektedir. Ancak ilgili işlemlerin nerede ve nasıl gerçekleştirildiğine dair hatıralar, günümüze hemen hemen hiç ulaşmamıştır. Sözlü gelenekteki bu boşluğu kısmen elimizdeki yazılı belgelerle doldurabiliyoruz. Bu belgeler, Irak'a giden Alevi dedelerinin burada bulunan Bektaşî tekkelerinin özellikle üçü ile temas ettiğini göstermektedir; bunlar Kerbela ve Necef'teki tekkeler ile Şahin Baba Tekkesi'dir. Bunlardan Kerbela'daki tekke bilhassa ön plana çıkmaktadır. Zira Irak kaynaklı Alevi belgeleri arasında nakibüleşrafca verilenler dışında kalanların tümü, bu tekkede düzenlenmiş veya yenilenmiştir. Her iki gruptaki belgelerin çoğu daha sonra Necef'teki tekkeye ve Şahin Baba Tekkesi'ne bağlı dervişlerce de mühür basılıp onaylanmıştır. Bütün olarak bakıldığında elimizdeki bu belgeler, geçmişte Alevi ocakları ile özellikle sözü geçen üç Bektaşî tekkesi arasında konukluğu aşan, nispeten kurumsallaşmış bir bağlantının var olduğunu gösteriyor. Alevi cemaatlerinin Safevilerin başını çektiği Kızılbaş hareketi ile olan tarihsel münasebetleri birlikte düşünüldüğünde, yaptığımız bu tespit, ocak-zade Alevi dedeleri, Bektaşîler ve Safeviler arasında Irak merkezli ve daha önce bilinmeyen bazı ilişkilerin varlığını ciddi bir olasılık olarak karşımıza çıkarmaktadır. Anadolu Alevi dedelerinin düzenli olarak ziyaret ettiği Irak'taki bu tekkelere bağlı dervişler kimlerdi, ne tür Bektaşîlerdi? Bunların Irak içindeki ve dışındaki diğer Bektaşîler ile ilişkileri var mıydı? Varsa bu ilişkilerin niteliği neydi? Bu sorulara şu aşamada kesin yanıtlar vermek mümkün değildir. Bununla birlikte çalışmamızın son bölümünde konuyla ilgili bazı ön değerlendirmelerde bulunulacak ve bu meyanda ilgili soruların Osmanlı-İran siyasi ve dini mücadelesi bağlamında ele alınması gerektiği ve bölgedeki

Bektaşî tekkelerinin de muhtemelen bu mücadelenin yaşandığı çekişmeli alanlardan olduğu savlanacaktır.

II) Konuyla İlgili Birincil Kaynaklar

Telif Eserler

Irak'taki Bektaşî tekkelerinden bahseden tespit edebildiğimiz en eski eser, 17. yüzyılın ortalarında bölgeyi ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'dir⁵. Seyahatnamesinin bir yerinde Evliya Çelebi, muhtemelen sonradan üzerine ekleme yapmak niyetiyle "*Ve tekye-i Bektaşî ve Şatt kenârında tekye-i Hazret-i Hızır*" şeklinde kısa bir not düşmüştür⁶. Evliya ayrıca, Samerra'da bulunan İmam Mehdi ziyaretgâhında "*âyende ve reven-denin nezerâtlarıyla*" geçinen Bektaşî dervişleri olduğunu belirtir⁷.

Evliya'dan yüz küsur yıl sonra, 18. yüzyılın ikinci yarısında Alman seyyah ve bilim adamı Carsten Niebuhr bölgeyi ziyaret etmiştir. Niebuhr'un seyahatnamesi, Hasluck'un Irak'taki Bektaşî tekkeleri hakkında verdiği kısa notun kaynağıdır⁸. Niebuhr ayrıca, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde de bahsi geçen, ancak daha sonra Dicle'nin taşmasıyla harap olan Hızır İlyas Tekkesi'nin kitabelerini kopyalamıştır⁹. 12. yüzyılda bir ribat olarak inşa edilmiş olan bu yapı, daha sonra bir Bektaşî tekkesine dönüştürülmüştür. Buna ilaveten Niebuhr'daki bir kayıttan, Bağdat'taki Gürgür Baba Tekkesi'nin isim babası olan zatın Kerkük bölgesi ile bağlantılı bir Bektaşî dervişi olduğunu anhyoruz¹⁰.

A. Rıfkı'nın *Bektaşî Sırrı* adlı eserinin sonuna eklediği, yazara yollanmış bir mektup, birinci elden gözleme dayalı konuyla ilgili diğer bir

⁵ Evliya Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, 9 cilt, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996-), Irak ile ilgili bölümler için bkz. cilt 4, yayına hazırlayan Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (2001), [bundan sonra "Evliya Çelebi"].

⁶ *age.*, s. 256.

⁷ *age.*, s. 359.

⁸ Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, 2 cilt, The Islamic World in Foreign Travel Accounts serisi içerisinde yayına hazırlayan Fuad Sezgin (Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1994; ilk baskı, 1778), Irak'taki Bektaşî dergâhları hakkındaki kayıtlar 2. cilttedir, [bundan sonra "Niebuhr"].

⁹ *age.*, s. 299-300 ve tablo XLIII.

¹⁰ *age.*, s. 339.

kaynağımızdır¹¹. A. Rıfki'ya mektubu yollayan kişi "Kozan Sancağı'na mühlak Kars-ı Zülkadriyyeli"¹² Müftü-zâde Hâzım Âgâh"dır. Mektubundan anladığımız kadarıyla bu şahıs görevi nedeniyle 1880 ve 1890'lı yıllarda Bağdat ve Kerbela'da bulunmuş, Bektaşiliğin Babagan koluna yakınlık duyan biridir. Hazım Agâh, Irak'taki Bektaşî tekkelerinden en az ikisinin kuruluşunu Osmanlı sultanları ile ilişkilendirir, hatta "Rum Abdâllarına, yani Bektaşilere" mahsus olduğunu söylediği Kerbela'daki tekkenin Kanuni döneminden kalma vakıfnamesini bizzat gördüğünü bildirir¹³. Aşağıda daha ayrıntılı değineceğimiz üzere, Ankara'daki Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bu tekkeye ait, aslı h.Safer 962/ m.1554-55 tarihli ve Rum Abdallarından bahseden bir vakfiye sureti mevcutsa da bunun Hazım Agâh'ın gördüğü vakfiye ile aynı olup olmadığı kesin değildir. Hazım Agâh ayrıca Irak'taki Bektaşî tekkelerinin özellikle 1826'dan sonraki akıbeti hakkında, bazıları arşiv belgeleriyle de teyit edilebilen önemli bilgiler verir. Bunlara göre, ilgili tarihte diğer Bektaşî tekkeleri gibi Irak'takiler de kapatılmış, vakıflarına el konulmuş, kimileri de tahrip edilmiştir. Ancak Sultan Abdülmecid döneminde (1839-61) ve sonrasında bunların bazıları Bektaşilerce yeniden canlandırılmıştır. Hazım Agâh, kendisinin bölgede bulunduğu dönemde Irak'ta halen işler halde dört Bektaşî tekkesi olduğunu söyler ki bunlar Kerbela, Necef ve Kâzîmiyye'deki tekkeler ile, Bağdat'taki Gürgür Baba Tekkesi'dir. Hazım Agâh'ın mektubu, Bedri Noyan'ın çalışmasında atıfta bulunduğu kaynaklardan da biridir.

Konuyla ilgili diğer bir kaynağımız, 20. yüzyılın başlarına ait Ali Suad'ın *Seyahatlerim* adlı kitabıdır¹⁴. 1911 yılında Kerbela'ya yaptığı ziyarette Ali Suad, buradaki Bektaşî tekkesinin şeyhi Abdülhüseyin Dede ile uzun

¹¹ A. Rıfki, *Bektaşî Sırrı* (İstanbul, 1325-28 [1907-10]). Bu kitap aslında birlikte basılmış dört farklı eseri içermektedir. İlk iki cilt A. Rıfki'nin orijinal "Bektaşî Sırrı" adlı eseridir, üçüncü cilt Çelebi Ahmed Cemaleddin Efendi'nin "Bektaşî Sırrı-Nâm Risâleye Müdâfa'a" adlı bu esere yazdığı yanıtı, dördüncü cilt ise gene A. Rıfki'nin "Bektaşî Sırrı Müdâfa'asına Mukâbele" adlı eserlerini içermektedir. Hazım Agâh'ın mektubu 2. cildin sonunda, s. 150-160'dadır, [bundan sonra "Rıfki"]. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eserlerden sadece Ahmed Cemaleddin Efendi'ye ait olanı yeni alfabeyle yayımlanmıştır: *Çelebi Cemaleddin Efendi'nin Savunması (Müdâfaa)*, yayına hazırlayan Nejat Birdoğan (İstanbul: Berfin Yayınları, 1994).

¹² Günümüzde Adana iline bağlı Kadiri ilçesi.

¹³ Rıfki, s. 159-160.

¹⁴ Ali Suad, *Seyahatlerim* (İstanbul, 1332 [1913-14]), özellikle s. 94-122. Kitap aynı adla N. Ahmet Özalp tarafından yeni harflerle de yayımlanmıştır (İstanbul: Kitabevi, 1996), ilgili bölümler s. 80-102 arasındadır. Kaynağa yapacağımız atıflarda Özalp'ın çevirisinin sayfa numaraları esas alınacaktır, [bundan sonra "Suad"].

görüşmeler yapmıştır. Abdülhüseyin Dede bu görüşmelerde Kerbela'daki tekkenin kuruluşuna ve tarihine dair Bektaşiler arasında yaşayan bazı sözlü gelenekleri aktarır ve bu tekkenin şeyhlerinin aynı zamanda İmam Hüseyin Türbesi'nde çerağcılık hizmeti gördüğü şeklinde dikkate değer bir bilgi verir. Ayrıca bu kaynak, Kerbela'daki tekkenin 20. yüzyılın başlarında halen işler durumda olduğunu göstermesi açısından da önemlidir.

İçlerinde Irak'taki Bektaşi tekkeleri hakkında bilgi bulabildiğimiz diğer bir grup eser, çoğu Iraklı yazarlarca kaleme alınmış Irak'ın tarihine ve tarihi eserlerine dair kitaplardır¹⁵. Bu eserler başka kaynaklarda rastlayamadığımız birkaç Bektaşi tekkesinin varlığını, adını ve yerini bizlere bildirdiği gibi, konu hakkındaki 19. ve 20. yüzyıllara dair bilgilerimize de bazı eklemeler yapmaktadır. Ayrıca bu kaynaklardan Bağdat'taki Gürgür Baba Tekkesi'nin kuruluşu hakkında somut tarihi bilgiler de edinebiliyoruz.

Belgeler

Arşiv Belgeleri

Ankara'daki Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, özellikle Kerbela'daki Bektaşi tekkesi hakkında bazı önemli kayıtlara rastlıyoruz. Bunlardan en dikkat çekici olanı, yukarıda da zikrettiğimiz h.Safer 962/ m.1554-55 tarihli vakfiyedir¹⁶. İlgili vakfiyede Rum Abdallarından bahsedilmekte, ancak tekkenin Bektaşi tekkesi olduğuna dair açık bir ibareye rastlanmamaktadır. Ayrıca vakfın kurucusu olarak, kendisi de belli ki Rum Abdallarından olan Sadık Dede isminde birinin adı geçmektedir.

¹⁵ Bunlar arasında en çok faydalandıklarımız şu çalışmalardır: 'Abbâs el-'Azzâvî, *Târîh el-'Irâk beyne ihtilâleyn*, 8 cilt (Bağdat, 1353[1935]-), Bektaşi tekkeleri hakkında bkz. cilt 5 (1372 [1953]), [bundan sonra "Azzâvî"]; Hamîd Muhammed Hasan el-Derrâcî, *el-Rubut ve el-tekâyâ el-Bağdâdiyye fî el-'ahd el-'Osmânî (941-1336 h./1534-1917 m.)*: *Tahûtuhâ ve 'imâretuhâ* (Bağdat, 2001), [bundan sonra "Derrâcî"]; 'Osmân bin Sened el-Vâ'îlî el-Basrî, *Metâli' el-Su'ûd: Târîh el-'Irâk min senet 1188 ilâ senet 1242 h. / 1774-1826 m.*, yayına hazırlayanlar 'İmâd 'Abd el-Selâm Ra'uf ve Suheyla 'Abd el-Mecîd el-Kaysî (Bağdat, 1991), [bundan sonra "Basrî"]. Beni bu Arapça kaynaklara yönlendiren Prof. Edouard Méténier'e ve çevirilerinde yardımlarını esirgemeyen Abdullatif al-Khaiat'a bu vesileyle teşekkür ediyorum.

¹⁶ Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi [bundan sonra VGMA], defter no: 592 (Vakfiye-i Sadis), s. 39; tercümesi defter no: 2114, s. 577, sıra no: 67. VGMA'da bulunan, vakfiyenin aslı olmayıp sonradan Evkaf Nezareti kütüklerine geçirilmiş bir suretidir. Bu vesileyle, VGMA'da son derece dar zamanda yaptığım araştırma esnasında büyük yardımlarını gördüğüm, başta Burhan Toy olmak üzere tüm arşiv çalışanlarına çok teşekkür ederim.

Aynı arşivde, yine çoğu Kerbela'daki tekke ile ilgili 19. yüzyıla ait zaviyeler ve müderris atamaları gibi muhtelif başka kayıtlar da mevcuttur.

Özel Şahıslara Ait Belgeler

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndekiler dışında ulaşabildiğimiz konuyla ilgili belgelerin tümü Alevi dede ailelerinden gelmektedir. Bu yeni ortaya çıkmaya başlayan belge grubundan belli bir kısmı Irak kaynaklı olup konumuzla doğrudan alakalıdır. Literatürde pek fazla tanınmadıklarından dolayı bunlar hakkında nispeten ayrıntılı bilgi vermek yerinde olacaktır¹⁷.

Irak kaynaklı bu Alevi belgelerinden en eskileri 16. yüzyılın ikinci yarısından kalmadır ve kendi metinleri içerisinde "ziyâretnâme" veya "şefkatnâme" olarak adlandırılmaktadırlar¹⁸. Bunların İmam Hüseyin Asita-

¹⁷ Alevi dedelerinin ellerindeki belgeler arasında Irak kaynaklı olmayan belgeler de vardır. Bunlar Osmanlı resmi makamlarınca verilmiş, ilgili dede ocaklarının seyit kökenli veya dervişandan olduklarını kayıt ve teyit eden berat, ferman ve hüccet kopyaları, Vefai ve Bektaşî tarikatına ait icazetnameler, Ahilik icazetnameleri ve Safevi hilafetnameleri gibi farklı türde belgeleri içermektedir. Bu belgeler tarihsel olarak 14. yüzyıldan başlayıp 20. yüzyıla kadar uzanan son derece geniş bir tarihsel dönemi kapsamaktadır. Çoğunu özel şahıslardan derlediğim bu belgelerin tümünün ayrıntılı bir değerlendirmesi Alevi ocaklarının tarihi ile ilgili hazırlamakta olduğum doktora tezimde yer alacaktır. Çalışmalarında bu belgelerden ilk bahseden ve faydalananlar özellikle kendi köy, aşiret veya ocaklarının tarihleri üzerinde çalışan Alevi kökenli araştırmacılar, mesela bkz. M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi (Etimoloji-Din-Etnografya-Dil ve Ermeni Mezaliimi)* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983, 5. baskı; ilk baskı, 1948); İsmail Kaygusuz, *Onar Dede Mezarlığı ve Adı Bilinmeyen Bir Türk Kolonizatörü Şeyh Hasan Oner* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1983); Mehmet Şimşek, *Hıdır Abdal Sultan Ocağı* (İstanbul, 1991); Nejat Birdoğan, *Anadolu ve Balkanlar'da Alevi Yerleşimleri: Ocaklar-Dedeler-Soy Ağaçları* (İstanbul: Alev Yayınları, 1992); Kureşanlı Seyit Kekil, *Peygamberler ile Seyitlerin Şecereleleri ve Aşiretlerin Tarihi* (Köln, tarihsiz). Son yıllarda bu belgelerden bazı örnekler, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi tarafından çıkarılan Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi'nin muhtelif sayılarında da neşredilmiştir. Birçok önemli belgenin tanıtımı açısından faydalı olmakla birlikte, ciddi okuma ve yorum yanlışları içerdiklerinden ve çoğu zaman belgelerin tıpkıbasımlarının da verilmemesinden dolayı bu çeviriler büyük ihtiyatla kullanılmalıdır. Alevi dedelerinin ellerinde bulunan belge örnekleri için ayrıca benim şu çalışmalarına bakılabilir: "Sinemilliler: Bir Alevi Ocağı ve Aşireti," *Kırkbudak*, yıl: 2, sayı: 6 (Bahar 2006): 19-59; "Kızılbaz, Bektaşî, Safevi İlişkilerine Dair 17. Yüzyıldan Yeni Bir Belge (Yazı Çevirimli Metin-Günümüz Türkçesine Çeviri-Tıpkıbasım)," *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Orhan Okay Armağanı, cilt: 30/II (2006): 117-130; "Bir Vefai/Alevi Dervişine Ait h. 955/ m. 1548 Tarihli Ziyaretname (Yazı Çevirimli Metin-Günümüz Türkçesine Çeviri-Tıpkıbasım)" *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Şinasi Tekin Armağanı, cilt: 31 (2007)'de yayımlanacak.

¹⁸ Bu tür belgelerin elimizdeki en eski örneği h.4 Muharrem 995/ m.1548 tarihli bir ziyaretnamedir ve Malatya-Arguvan'a bağlı Gürge köyü merkezli Şeyh Süleyman ocağından gelmektedir. Nerede düzenlendiği belgenin metninde açıkça belirtilmemekle birlikte, benzeri

nesi'nde düzenlenmiş ve Kerbela nakibüleşrafınca, bazen de nakibüleşrafın yanısıra "seyyid" veya "dede" unvanlı –muhtemelen bu asitane içerisindeki Bektaşî tekkesine bağlı dervişlerden olan– başka şahıslarca tasdiklenmiş olduğunu görüyoruz. Genellikle sahiplerinin talebi üzerine verildiği belirtilen bu belgelerde, On İki İmamların ve evliyaların türbelerini ziyaret etmenin gerekliliğini vurgulayan bir girişten sonra, belgenin sahibi kişinin Irak'a gelerek erkânına uygun bir şekilde bu ziyaretleri yaptığı, uğradığı ziyaretgâhlar sıralanarak teyit edilir. 16. yüzyılın ikinci yarısından kalma bu belgelerin görebildiğimiz kadarıyla tümü Türkçe'dir.

Bugüne kadar su yüzüne çıkan Alevi belgeleri arasında 17. yüzyıl ve 18. yüzyılın birinci yarısına ait Irak kaynaklı belge yoktur. Bunun tek istisnası, Malatya merkezli Dede Kargın ocağından gelen, yine Türkçe olarak kaleme alınmış bir mektuptur. Bu mektubun 1624 yılında, Bağdat'ın Şah Abbas tarafından alınışını takip eden günlerde Irak'taki tekkelerden birinden yollanmış olduğunu tahmin ediyoruz. Dede Kargın evlatlarından Seyit Yusuf adlı bir şahsa yollanmış olan mektupta Bağdat'ın fethi haberi bir müjde gibi verilmektedir. Ayrıca mektupta, gıyabında düzenlenmiş bir hilafetnamenin Seyit Yusuf'a gönderileceği yazılıdır. Bu mektubu konumuz açısından bilhassa önemli kılan özelliği ise, yollayanın adını ve unvanını "*bende-i Şâh-ı Velâyet, Seyyid Bâkî, Evlâd-ı Kutbü'l-Ârifin Sultân Hacı Bektaş-ı Velî*" şeklinde kaydetmiş olmasıdır. Yani mektubun yollayıcısı Seyit Baki, kendisini Hacı Bektaş-ı Velî'nin soyundan biri olarak tanıtmıştır¹⁹. Bu mektup, elimiz-

belgelere dayanarak bu ziyaretnamenin de İmam Hüseyin Asitanesi'nde düzenlenmiş olduğunu tahmin edebiliyoruz, bkz. Karakaya-Stump, *Bir Vefai/Alevi Dervişine Ait*. Şefkatname olarak anılan en eski belge örneği ise h. Rebiyülevvel 993/ m. 1585 tarihli ve Malatya'nın Arguvan ilçesine bağlı Mîneyik (yeni adı Kuyudere) köyü merkezli İmam Zeynel Abidin ocağından gelmektedir, bkz. Seyit Kekil, *Peygamberler*, s. 189-190; burada sözügeçen belgelerin bir dava vesilesiyle bilirkişi Ahmed Akgündüz tarafından yapılmış olan çevirileri yayımlanmıştır. Bu belgenin ve ocaklarına ait diğer belgelerin birer kopyalarını bana verdikleri için İmam Zeynel Abidin ocağından Avukat Muharrem Naci Orhan'a ve Şeyh Süleyman ocağından Cemal Mola'ya çok teşekkür ediyorum.

¹⁹ Aslında buradaki "evlad" kelimesi "yol evladı" (veya "nefes evladı") anlamında da kullanılmış olabilir. Bektaşîler açısından bu önemli bir farktır, zira Hacı Bektaş-ı Velî'nin çocuğu olmadığına inanan Babagan Bektaşîleri kendilerini onun "yol evladı" olarak kabul ederler, buna karşın Çelebiler Hacı Bektaş'ın "bel evladı" olduklarını iddia ederler. Kelimenin bu öteki anlamında kullanılmış olabileceği konusunda beni uyaran Dr. Mark Soileau'ya çok teşekkür ederim.

deki Alevi belgeleri arasında Irak'taki Bektaşî varlığına işaret eden en eski belgedir²⁰.

Irak kaynaklı ikinci grup belgeler, Kerbela'daki tekkeden verilmiş olan hilafetlik icazetnameleri, yani hilafetnamelerdir. İçerik ve dil olarak benzerliklerine rağmen hilafetnamelerin ziyaretnamelerden iki önemli farkı vardır. Öncelikle ziyaretnamelerde yalnızca İmam Hüseyin Asitanesi'nden²¹ bahsedilirken, hilafetnamelerde bizzat burada bulunan Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesi'nden söz edilir. Hilafetnamelerin diğer bir ayırt edici özelliği, belgenin sahibi kişinin tarikata bağlanıp hilafetlik mertebesine yükseltildiği yönünde ifadeler içermeleridir. Bu hilafetname örneklerinden elimizde bulunan en eskisi h.20 Cemaziyülahır 1170/ m.1757 tarihini taşımaktadır. Yarısı Arapça yarısı Türkçe olan bu hilafetname, "*Kerbela-yı Mu'allâ'da vâki' olan Hacı Bektaş-ı Veli - kuddise sırruhü'l-'azîz - tekyesinde*" aşçı olarak hizmet etmiş olan Derviş Ali Dede adına düzenlenmiştir. Belgenin sonundaki sebep-i tahrir bölümünde Derviş Ali Dede'nin "*tarik-i evliyâyı*" kabul ettiği ve "*yedine sofrâ ve çerâğ ve zeng [ve] tîğ ve 'alem ve icâzet ve inâyet*" verildiği ve "*halifelik safâ-nazar ve himmet*" olduğu belirtilmek-tedir. Belgeyi tasdikleyen, metinde kendisinden "*tekyenişin-i İmâm Hüseyin,*"²² mühürünün altında ise "*Aşçıbaşı Kerbelâ-yı Mu'allâ*"²³ olarak bahsedilen Şeyh Mehmet Dede'dir. Hilafetnameyi ayrıca, yine aynı tekkedeki bir grup derviş ile "*tekyenişin-i Bektaşî fi'n-Necfi'l-eşref*" Ali Dede ve "*tekyenişin-i Şahin Baba*" İsmail Dede mühür basıp onaylamıştır. Bu hilafetname, Irak'taki tekkelerin açıkça Bektaşî sıfatıyla karşımıza çıktığı en eski Alevi belgesidir²⁴.

²⁰ Bu mektup için bkz. Karakaya-Stump, *Kızılbaş, Bektaşî, Safevî*.

²¹ Asitane, tasavvufî söylemde genel manada büyük bir şahsiyetin huzuru veya ziyaretgâhı anlamında kullanıldığı gibi, içerisinde ilgili tarikatçe önemli kabul edilen bir zata ait kabrin bulunduğu büyük tekke anlamında da kullanılabilir. bkz. Abdülbâki Gölpinarlı, *Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri* (İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1977), "Âstan" maddesi.

²² Tekkenişin veya tekyenişin, bir tekkede postta oturan en üst yetkili anlamındadır, bkz. Esat Korkmaz, *Ansiklopedik Alevilik-Bektaşîlik*, "Tekkenişin" maddesi.

²³ Büyük Bektaşî tekkelerinde on iki evden en önemlisi durumunda bulunan aşevinde görevli kimselere "aşçı," aşevini yönetene ise "aşçı baba" denildiğine dair bkz. *age*. "Aşçı" maddesi; belgede geçen "aşçıbaşı" terimi "aşçı baba" anlamında kullanılmış olmalıdır.

²⁴ Bu belgenin aslı, Malatya kökenli Kızıl Deli ocağının Sivas-Yıldızeli'ne göçmüş koluna mensup Mustafa İyidoğan'dadır. Ocağına ait belgeleri benimle paylaştığı için kendisine minnettarım. Daha kısa ve daha az teferruatlı olmakla birlikte tıpkıbasımı yayımlanmış bir hilafetname örneği için bkz. Karakaya-Stump, *Sinemilliler*, Kantarma- Belge 10.

Bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus, Kerbela'daki Bektaşî tekkesinde düzenlenmiş hilafetnamelerin, Kırşehir merkezli Çelebi Bektaşîleri tarafından ocak-zade Alevi dedelerine verilen icazetnamelerden hem içerik olarak, hem de ait oldukları dönem itibarıyla bazı farklılıklar göstermesidir. Kırşehir kaynaklı icazetnamelerde, Çelebilerin Hacı Bektaş-ı Veli'ye ve ondan da Hz. Ali'ye kadar giden soy şecereleri ile Ahmed Yesevi'yi içeren bir tarikat silsilesi bulunmaktadır. Ancak Kerbela'daki tekkeden verilen hilafetnamelerde ne bu tür bir soy ağacına, ne de bir tarikat silsilesine rastlıyoruz. Ayrıca Kerbela'daki tekkeden alınan belgelerden farklı olarak, Çelebilerden alınan icazetnameler görebildiğimiz kadarıyla tümüyle 19. ve 20. yüzyıllardan, yani daha yakın dönemlerden kalmaz²⁵. Bu durum, Anadolu'daki Alevi ocaklarının Irak'taki Bektaşî tekkeleri ile olan ilişkilerinin, Kırşehir'deki Çelebiler ile olan ilişkilerinden daha eskiye gittiğine işaret etmektedir. İç ve Doğu Anadolu'daki ocak-zade Alevi dedelerinin Çelebilere bağlanma sürecinin nispeten geç bir tarihte başladığı yönündeki yaygın sözlü anlatılar da bu bulguyu desteklemektedir²⁶.

Irak kaynaklı üçüncü grup belgeler, örneklerinin tümü 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyıldan kalma, sahibinin seyit soylu olduğunu gösteren ve Arapça olarak kaleme alınmış nakibüleşraf tezkereleri ile seyitlik şecerleridir. Bahsi geçen tezkereler çoğunlukla Kerbela'daki nakibüleşraftan alınmış hüccet formatında vesikalardır. Seyitlik şecereleri ise bu tezkerelerden farklı olarak uzun rulo şeklindedir ve daha özenle yazılıp çoğu zaman süslerle bezemiştir. Uzun şecereler, nakibüleşrafın yanı sıra Bektaşî tekkelerine bağlı dervişlerce de mühür basılarak tasdiklenmiştir. Mesela h.1207/ m.1792 yılında Irak'ı ziyaret etmiş olan Maraş merkezli Sinemilli ocağına mensup Bektaş Dede'nin, bu ziyareti esnasında hem Kerbela nakibüleşrafı Murtaza

²⁵ Aslında Alevi belgeleri arasında başlı başına bir alt grup olarak değerlendirilmesi gereken Kırşehir kaynaklı Bektaşî icazetnamelerinden yayımlanmış iyi bir örnek Dede Kargın ocağının Antep kolundan gelmektedir, bkz. Mehmet Akkuş, "19. Asırda Bir Bektaşî İcazetnâmesi," *Tasavvuf*, yıl:1, sayı: 1 (Ağustos 1999): s. 27-39. Burada belgenin tıpkıbasımı da verilmiştir.

²⁶ Bu hususta nispeten daha ayrıntılı bilgi ve konu ile ilgili başka referanslar için bkz. Ayfer Karakaya-Stump, "Alevilik Hakkında 19. Yüzyıl Misyoner Kayıtlarına Eleştirel Bir Bakış ve Ali Gako'nun Öyküsü," *Folklor/Edebiyat*, Alevilik Özel Sayısı 1, sayı: 29 (Mart 2002): 301-324; aynı çalışmanın farklı bir versiyonu da İngilizce olarak yayımlanmıştır: "The Emergence of the Kızılbaş in Western Thought: Missionary Accounts and their Aftermath" *Archaeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: the Life and Times of F.W. Hasluck 1878-1920*, yayına hazırlayan D. Shankland, (İstanbul: Isis Press, 2004), s. 329-353.

el-Musevi el-Hüseyini'den bir seyitlik tezkeresi aldığını, hem de ayrıca uzun bir şecere çıkarttığını görüyoruz. Uzun şecerenin altında nakibüleşrafinki ile birlikte "tekyenişin-i İmâm Hüseyin" Haydar Dede'nin ve "tekyenişin-i Necef-i Eşref" Abdülgafur Dede'nin mühürleri vardır²⁷. Osmanlı resmi makamlarınca geçerliliği kabul edilen nakibüleşraf tezkerelerinin aksine, bu uzun şecerelerin özellikle Alevi cemaatinin kullanımına yönelik hazırlanmış olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Nitekim yukarıda adı geçen Bektaş Dede, Irak'tan dönüşünde Maraş ve Darende'deki kadı mahkemelerinden de seyitliğini tasdik eden hüccetler almıştır. Bu hüccetlerin metinlerinden, mahkemeye kanıt olarak sunulan belgenin uzun şecere değil, nakibüleşraftan alınan tezkere olduğunu anlıyoruz²⁸.

Irak'taki Bektaşî tekkelerine bağlı dervişlerin mühürlerini taşıyan dördüncü gruptaki belgeler, Vefai tarikatına ait icazetnamelerdir. Özellikle Doğu Anadolu'daki Alevi ocaklarının önemli bir kısmının kökenlerinin bu tarikatla bağlantılı olduğunu gösteren, en eskileri 15. ve 16. yüzyıllardan kalma belgeler mevcuttur²⁹. 16. yüzyıldan sonra verilmiş yeni Vefai icazetnamelerine rastlanmamakla birlikte, bunlardan bazılarının eskiyip yıprandıkları için Kerbela'daki Bektaşî tekkesinde temize çekildiğini görüyoruz. Yani bu tekkenin dervişleri, yeni belge düzenlemenin yanı sıra bu tür eski belgelerin aslına uygun olarak temize çekildiğine şahitlik ederek adeta bir tür noterlik hizmeti de görmüşlerdir. Temize çekilmiş halleriyle çoğu zaman bu icazetnamelerin üzerine, belgenin sahibi ailenin icazetnamenin ilk çıkarılış tarihinden sonra gelen kuşaklarına mensup kişilerin adlarının da eklenmiş olması, bu belgelerin Vefai tarikatının Anadolu Aleviliği ile bütünleşmesine paralel olarak sadece ilgili ailelerin seyit soylu olduğunu kanıtlayan vesikalar olarak işlev gördüğüne işaret etmektedir³⁰. Zaten

²⁷ bkz. Karakaya-Stump, *Sinemilliler* içinde Kantarma-Belge 8 (tezkere) ve Kantarma-Belge 9 (uzun şecere).

²⁸ age., Kantarma-Belge 11, 12, 13.

²⁹ Bu tür Vefai icazetnamelerinden bir bölüm içeren belge ve konunun kısa bir değerlendirmesi için Karakaya-Stump, *Bir Vefai/Alevi Dervişine Ait'e* bakılabilir. Vefailiğin Anadolu tasavvuf tarihi açısından önemine ilk işaret eden çalışmalardan biri olarak bkz. Ahmet T. Karamustafa, "Early Sufism in Eastern Anatolia," *Classical Persian Sufism from its Origins to Rumi* (Londra: Nimatullahi Publications, 1993), s. 175-198; ayrıca Babailer hareketi ve Dede Kargın ocağı bağlamında konunun önemine bir değerlendirme için bkz. Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye Fî Menâsıbi'l-Ünsiyye*, yayına hazırlayanlar İsmail E. Erünsal ve Ahmet Yaşar Ocak (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), özellikle s. XLIV-XLVII.

³⁰ Bu tür yenileme işlemlerine bir örnek için bkz. Karakaya-Stump, *Sinemilliler*, "Erzincan İcazetname".

günümüzde de Alevi dedeleri bu belgeleri bu maksatla kullanmakta ve çoğu zaman birbirinin muadili olarak “şecere” veya “berat” olarak adlandırmaktadır.

Son olarak elimizdeki Alevi belgeleri arasında, özellikle 19. yüzyıldan kalma ve yukarıda kısaca tanıtmaya çalıştığımız ziyaretname/şefkatname, hilafetname ve şecere türlerinin adeta bir karışımı olan örneklere de rastladığımızı belirtmeliyiz. Bunlar, asılları daha eski olan bu türdeki muhtelif belgelerin belli değişikliklerle bir arada temize çekilmesi sonucu meydana getirilmiş olmalıdır.

III) Irak'taki Bektaşî Tekkeleri

A- İmamlara Ait Türbelerin Avlularında Bulunan Tekkeler

Kerbela'daki Tekke:

Kerbela'da İmam Hüseyin'in türbesinin avlusunda bulunan bu tekke muhtemelen Irak'taki en önemli Bektaşî tekkesiydi. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Alevi dedelerinin ellerindeki Irak kaynaklı belgelerin önemli bir kısmı bu tekkede düzenlenmiş veya yenilenmiştir. Ayrıca Babagan Bektaşîlerince burası geçmişte mücerret erkânının yapıldığı dört büyük dergâhtan biri olarak kabul edilmektedir³¹.

Noyan'ın “Kerbela Dergâh-ı Şerifi” olarak bahsettiği bu tekke, gene aynı yazara göre “Tekke-i Abdâlân-ı Rum” ve “Mü'min Dede Dergâhı” olarak da bilinmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 19. yüzyıl kayıtlarında tekkenin adı “Abdülmu'min Baba Zâviyesi” olarak geçer³². 16. yüzyıldan kalma vakfiyesinde, İmam Hüseyin türbesine nispetle “Hüseyniye Tekkesi” mealinde bir ifadeyle anılır, ayrıca “Meydan” adıyla bilindiği belirtilir. Alevi belgelerinde bu tekkede meskûn dervişler için “tekyenişin-i İmâm Hüseyin” gibi genel ifadeler kullanıldığını yukarıda görmüştük. 20. yüzyıl başlarına ait

³¹ Noyan, 266; sonraları bu erkân yalnızca Kırşehir'deki Hacı Bektaş Dergâhı'nda yapılır olmuştur. Mücerret tabiri, Bektaşîliğin babagan kolundan, mücerretlik ıkrarı vererek evlenmemeye söz vermiş derviş ve babalar için kullanılır, bkz. Esat Korkmaz, *Ansiklopedik Alevilik-Bektaşîlik*, “Mücerret” ve “Mücerretlik” maddeleri.

³² VGMA, defter no: 166 (Esas 3/1), sıra no: 933. Bu zaviye ile ilgili olarak ayrıca, defter no: 816 (Tafsil-i Arabistan), sıra no: 287; ve defter no: 888 (Hülâsa Defteri), sıra no: 1096; ve defter no: 419 (Erzurum Asker), sıra no: 1054'de de kayıtlar mevcuttur.

biri Arapça, diğeri Almanca iki kaynakta ise “dedeler tekkesi” (Arap. *de-devât*) olarak söz edilmektedir.³³

Kerbela'daki tekkenin özel konumundan kaynaklanan bazı ek işlevleri olduğunu görüyoruz. Gelen ziyaretçileri ağırlamak dışında, bu tekkenin şeyhleri İmam Hüseyin'in türbesinin çerağcısı olarak görev yapmışlardır³⁴. Ali Suad ile görüşen Abdülhüseyin Dede'nin anlattığına göre, Kerbela tekkesinin şeyhi her gün akşam ezanında elinde çerağ tabir edilen bir kandil ile İmam Hüseyin'in makamına gidermiş. Kapıda ellerinde bal mumlarıyla bekleyen seyitler, şeyhin elindeki çerağdan o mumları yakarmış. Sonra şeyh önde seyitler arkada İmam Hüseyin'in türbesine girilip, şamdanlara mumlar dikilir ve dua edilirmiş. Bu işlem yapılmadan evvel başka hiçbir ışık yanmamış³⁵. Elimizdeki Kerbela kaynaklı bir Alevi belgesi de bu durumu kısmen teyit eder niteliktedir. Tarihsiz olmasına rağmen 18. yüzyılın sonlarında kaleme alındığını tahmin ettiğimiz bu belgeye göre, İmam Zeynel Abidin ocağına mensup Seyit İbrahim, Malatya'dan Bağdat'a gider. Orada gerekli ziyaretleri yaptıktan sonra Bağdat'taki Şahin Baba Tekkesi'nden Halil Dede refakatinde Necef'teki İmam Ali ve Kerbela'daki İmam Hüseyin Asitaneleri'ni ziyaret eder. Kerbela'daki Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesi'nde tarikat erkânına uygun olarak kurban kesip, halife kazanı kaynattıktan ve dervişlere nezirlerini verdikten sonra Seyit İbrahim, çerağcı olarak Abdülhüseyin Dede'nin tasvir ettiğine çok benzer bir çerağ uyandırma törenine katılır ve akabinde bu hilafetnameyi alır³⁶.

³³ 'Azzâvî, s. 152; ve Arnold Nöldeke, *Das Heiligtum al-Husains zu Kerbelâ* (Berlin: Mayer & Müller, 1909), s. 11; bu ikinci kaynağa dikkatimi çeken Dr. Andras Riedlmayer'e müteşekkirim.

³⁴ Abdülhüseyin Dede'nin ifadesinde “çerağ-süz” ve ilgili hizmet “çerağ-süzluk vazifesi” şeklinde geçmektedir. Alevi ve Bektaşî cemlerindeki on iki hizmet sahibinden biri olarak kabul edilen çerağcının görevleri ve bu hizmetin yerine getirilmesinde kullanılan çerağın anlamı hakkında bkz. Esat Korkmaz, *Ansiklopedik Alevilik-Bektaşilik*, “Çerağ” ve “Çerağcı” maddeleri.

³⁵ Suad, s. 89-90.

³⁶ “... *Es-Seyyid İbrâhîm Bağdâd-ı bihişt-âbâd'a gelüp anda vâki' olan Şahin [Baba ve İmâm] Mûsâ ve İmâm Muhammed el-Cevâd - radiya'llâhu 'anhumâ - Hazretleri'nin kabri-şeriflerin ziyâret ve [nezirlerin edâ idüp] hakikatlü Halil Dede ile beraber İmâm 'Alî -radiya'llâhu te'âlâ 'anhu ve kerremu'llâhu vechehu- Hazretleri'nin mübârek şeriflerin ziyâret idüp ve kurbanların ve nezirlerin edâ eyledikten sonra Şâh-ı Kerbelâ İmâm Hüseyin -radiya'llâhu ['anhu] - Hazretleri'nin ziyâretlerine müşerref olup ba'dehu tekye-i Hacı Bektaş-ı Veli - kuddise sırruhü'l-'azizin- tekyesinde âyin-i tarikat ve erkân üzere kurbanların boğazlayup ve halife kazanını âyin-i dervîşân üzere kaynadup cümle dervîşâna nezirlerin virüp ve Kirkbudak çerağı rûşen idüp ve Seyyidü'ş-şühedâ' ve İmâm 'Abbâs Âsitâneleri'nde bal mumların yandırurup ba'dehu tarafımızdan kendine bî'at ve izinnâme vir[ildi]...” Burada geçen İmam Abbas'ın*

Kerbela'daki tekkenin kuruluşuna dair yazıya geçirilmiş en eski sözlü geleneklerden birinin kaynağı da yine Abdülhüseyin Dede'dir. Buna göre, Kerbela'daki tekke 500 yıl önce Abdülmümin adındaki bir Bektaşî şeyhi tarafından kurulmuştur. Meşhur şair Fuzuli de bu zata bağlanarak bir süre Kerbela'daki tekkede çerağcılık hizmetinde bulunmuştur. Her ikisinin de mezarının tekkenin içerisindeki çukur mağarada olduğu rivayet edilir³⁷.

Özellikle Babagan Bektaşileri arasında yaygın kimi inanışlara göre, Abdülmümin Dede ile dönemin Osmanlı sultanı görüşmüştür. İlgili rivayetlerde bu Osmanlı Sultanı çoğunlukla Kanuni Sultan Süleyman olarak geçer. Bunlardan tarihi verilerle en çok uyuşanı Arnavut Bektaşileri kaynaklıdır. Buna göre, Abdülmümin Dede, Bektaşî tarikatını yaymak için 16. yüzyılın ortalarında Kerbela'ya gider ve İmam Hüseyin'in türbesinin yakınında bir çadırdaki hizmet vermeye başlar. Kanuni Kerbela'ya geldiğinde Abdülmümin Dede ile görüşür. Dede, Padişah'tan Kerbela halkı için Fırat nehrinden su getirmesini rica eder. Padişah bu isteği yerine getirir. Ayrıca nehrin sularını şehre taşıyacak kanallar kazılırken karşılaşılan zorluklar Abdülmümin Dede'nin dualarıyla aşılır. Bu kerametiyle şöhret kazanan Dede, Bektaşîliği bölgede yayar³⁸. Her ne kadar Kerbela'da bir Bektaşî dervişi ile görüştüğüne dair elimizde kayıt yoksa da, Kanuni'nin Irak'a üç sefer yaptığını, ayrıca bu seferleri esnasında diğer birçok türbe gibi Kerbela'daki İmam Hüseyin'in

türbesi Kerbela'da, İmam Hüseyin'in türbesinin yanındadır. Belgenin altında şu kişilerin mührü vardır:

"*Hâdimü'l-fukarâ' Şeyh İsmâ'il(?) tekyenişin-i Bağdâd-ı bihişt-âbâd*"; "*Hâdimü'l-fukarâ' Halil Dede tekyenişin-i Şahin Baba*"; "*Hâdimü'l-fukarâ' Seyyid Mehmed Dede tekyenişin-i Şâh-ı Kerbelâ*". Bu son iki kişi tarafından onaylanmış elimizdeki diğer Alevi belgelerine dayanarak bu belgenin 1780'li yılların başında kaleme alındığını tahmin edebiliyoruz. Ancak diğer belgelerde rastlamadığımız Şeyh İsmail'in(?) başında bulunduğu Bağdat'taki tekkenin tam olarak hangi tekke olduğunu bilemiyoruz; diğer Alevi belgelerinde buradakinden farklı olarak hemen her zaman Şahin Baba ve Kerbela'daki tekkenin tekkenişinlerinin dışında Necef'teki tekkenin tekkenişininin mührünü görüyoruz. İmam Zeynel ocağına ait daha önce yayımlanmış belgeler arasında yer almayan bu belgenin aslı Avukat Naci Muharrem Orhan'dadır; belgenin bir kopyasını bana verdiği için kendisine teşekkür ediyorum.

³⁷ Suad, s. 88-89 ve Noyan, 266. Bazı araştırmacılar, Fuzuli'nin Kerbela tekkesi ile bağlantılı ve burada gömülü olduğu yönündeki iddialara şüpheyle bakarlar; bu konudaki farklı görüşler için bkz. Bülent Yorulmaz, "Kerbela ve Fuzuli'ye Dair," *1. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Hacı Bektaş Anadolu Kültür Vakfı, 2000), s. 371-401.

³⁸ Muhammed Movako, "Arnavutluk'ta Bektaşî Edebiyatı," çeviren Mürsel Öztürk, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı: 10 (Yaz 1999): 51-60; burada ilgili dervişin adı "Abdülmümin Baba" olarak geçmektedir, bkz. s. 53. Aynı sözlü geleneğin farklı bir varyantı için ise bkz. Noyan, s. 266.

türbesini de ziyaret ettiğini ve Kerbela'ya su getirilmesi için kanallar kazdırtmış olduğunu biliyoruz³⁹.

Hazım Ağâh bir adım daha ileri giderek Kerbela'daki Bektaşî tekkesinin bizzat banisinin Kanuni Sultan Süleyman olduğunu yazar. Hatta tekkenin vakıfnamesini kendi gözleri ile gördüğünü ve Kanuni'nin tekkeye önemli miktarda gelir vakfettiğinin burada kayıtlı olduğunu iddia eder⁴⁰. Yukarıda belirttiğimiz gibi, gerçekten de Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Kerbela'daki Abdülmümin Dede Zaviyesi'ne ait h.Safer 962/ m.1554-55 tarihli, yani Kanuni döneminden bir vakfiyenin sureti mevcuttur. Buna göre vakfın kurucusu Sadık Dede adında bir dervîştir. Bu Sadık Dede belirtilmeyen bir tarihte malıyla, adamlarıyla ve çocuklarıyla birlikte bölgeye gelerek, devlet görevlilerinin bilgisi ve izni dahilinde Süleymani nehrinin civarlarına yerleşir. Metinde bu yönde bir ifade olmamakla birlikte, Sadık Dede'ye, belki de müritleriyle birlikte ihya etmesi şartıyla bölgedeki mevat araziden bir kısmının temlik edilmiş olabileceği düşünülebilir. Sadık Dede vakfiyeye göre tüm bu araziye ve burada bulunan iki ev, evlerin eşyaları ve hayvanları kendisine müritlik bağıyla bağlı evlatlarına, öz(?) evlatlarına, evlatlarının evlatlarına, Hüseyniye Tekkesi'nde bulunan evli veya bekâr Rum Aballarına ve diğer(?) Anadolu dervişlere vakfetmiştir. Metinde açık bir şekilde Acem Abdalları bu grubun dışında tutulmuştur. Vakfın geliri, Sadık Dede'nin erşed evladı olması şart koşulan müteveli tarafından bu sayılan gruplar ve İmam Hüseyin Türbesi'nin ziyaretçileri için harcanacaktır⁴¹.

³⁹ Bu konuda mesela bkz. Encyclopaedia of Islam, II. Baskı, "Karbala" maddesi; Nasûhü's Silâhî (Matrâkçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, yayına hazırlayan Hüseyin G. Yurdaydın (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976), s. 243-250.

⁴⁰ Rıfkı, s. 159-160.

⁴¹ Vakfiye metninin yukarıda bahsi geçen bölümlerinin Arapça aslı aşağıdadır. Vakfiyenin elimizdeki sureti bazı noktalarda Arapça dilbilgisi ve yazım kurallarına uymayan unsurlar içermektedir, bunlardan terminoloji ile ilgili olmaları dolayısıyla bilhassa önemli bulduklarımız aşağıda belirtilmiştir. Bu vesileyle vakfiyenin okunmasında yardımlarını gördüğüm Abdullatif al-Khaiat ve Hikmet Taşkömür'e teşekkür ederim:

لما جاء مغفر الفقراء و المساكين صادق دده لشعبته الشرقية المأخوذة من نهر الشريف المسمى بماله و رجاله و اولاده و ذلك بمعرفة محمد بك نبيزاده و بموجب تذكرة جعفر بك و بموجب أمر علي باشا يسر الله ما يشاء و هم حسين قلى و عباسقلى و بير احمد دده و ولى دده و حسين دده و محمد دده و درويش علي و حسين ابدال و غيرهم . . . وقف و حبس و تصدق بجميع الشعبته المذكورة المحدودة بحدود اربع . . . بجميع حدودها و ساير حقوقها و اهورها و اراضيها و مزارعها و شعبها و مساقيها و مساقيها و جميع البقيتين . . . على اولاده المنسوبين اليه بالمريديّة و اولاده و على اولاد اولاده و هكذا الكائنين في تكبته الحضرة الشريفة الحسينية على مشرفها التحية المعممة بالميدان من عابدل(1) الروم المجردين و المتأهلين و لا من عابدل(2) المعجم ين(3) على درويش الروم للمنوف المجردين و المتأهلين و بنقى المتولى الوقف محصول ذلك على اولاد الموقوف عليهم و على المترددين من زوار الحضرت الشريف . . .

Görüldüğü gibi, elimizdeki vakfiye Kerbela'daki tekkenin banisinin Kanuni Sultan Süleyman olduğuna veya bizzat onun tekkeye gelir vakfettiğine dair herhangi bir bilgi içermemektedir. Zaten daha h.727/ m.1326-27 tarihinde, İbni Battuta Kerbela'yı ziyaret ettiğinde İmam Hüseyin'in türbesinin yanında bir zaviyenin var olduğunu ve bu zaviyenin temel işlevinin, aynen daha sonra buradaki Bektaşî tekkesi için de söylendiği gibi türbeyi ziyarete gelenleri ağırlamak olduğunu belirtmektedir⁴². Dolayısıyla yapı olarak İmam Hüseyin'in türbesi etrafında oluşmuş külliyeinin bir parçası olan bu tekkenin kuruluş tarihi Osmanlılardan önceye gitmektedir. Ayrıca elimizdeki vakfiyeye göre, vakfın kurucusu herhalde kendisi de Rum Abdallarından olan Sadık Dede'dir⁴³. Rum Abdallarına ve Ahilere yeni fethedilen yerlerde zaviye kurmaları için, özellikle Osmanlıların ilk dönemlerinde devletçe arazi temlikinde bulunulduğu bilinmektedir⁴⁴. Sadık Dede örneği, bu uygulamanın bazı yerlerde 16. yüzyılda da devam etmiş olabileceğini göstermektedir.

Sadık Dede'nin, sözlü gelenekte adı geçen Abdülmümin Dede ile aynı kişi olması ihtimal dahilindedir. Anadolu kökenli Rum Abdallarının ilk olarak Sadık Dede zamanında Kerbela'daki tekkeye yerleşmiş olmaları da kuvvetle muhtemeldir. Ancak Rum Abdalları ifadesinin bu dönemde Bektaşî kelimesinin bire bir muadili olarak kullanıldığını varsayamayız. Konu hakkında en ayrıntılı çalışmanın sahibi olan Fuad Köprülü'ye göre, 14. yüzyıldan beri Anadolu'da mevcut olan Rum Abdalları, Hacı Bektaş-ı Veli'yi kendi tarikatlarının azizlerinden kabul etmekle birlikte, Bektaşî değillerdi. Köprülü'ye göre "her mânâsıyla müfrit Alevi olan" Rum Abdalları, 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın ilk yarısında Safevilerle olan ilişkileri nedeniyle takibata uğramış ve 17. ve 18. yüzyıllarda Bektaşîlik içinde erimişlerdir. Rum Abdallarının, tarikatlarının kendilerine İmam Hüseyin'den intikal ettiğine inandıklarını, Kerbela'yı bilhassa ziyaret ettiklerini, mücerret yaşadıklarını,

1-2) "Abâdîl'in "Âbdâl"ın çoğulu olarak kullanıldığı anlaşılıyor, ancak medli elifle yazılması gerekirken ayın ile yazılmıştır. 3) veya أب ama her iki durumda da bir anlam çıkarmak zordur. Bununla birlikte, standart Arapça'ya uymasa da "acemin" "acem" kelimesinin çoğulu olarak kullanılmış olduğu düşünülebilir.

⁴² EI, "Karbâlâ," s. 637.

⁴³ Her ne kadar bütün bunlar Kanuni'nin Kerbela'daki tekkenin banisi olamayacağını gösterse de onun İmam Hüseyin Asitanesi'ne veya buradaki Bektaşî tekkesine gelir vakfetmesi ve Hazım Ağâh'ın gördüğü vakfiyenin bununla ilgili başka bir vakfiye olması elbette olasıdır.

⁴⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "Din ve Düşünce," *Osmanlı ve Medeniyeti Tarihi*, cilt 2, yayına hazırlayan Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA, 1994), s. 127.

aralarına yeni girmiş gençlere “köçek” (küçek) büyüklerine “dede” adını verdiklerini yine Köprülü'nün çalışmasından öğreniyoruz⁴⁵. Nitekim, vakfiye metninin sonunda vakfın işleyişine hariçten, yani Rum Abdalları dışında müdahale edecek kimselerin, adet olduğu üzere lanetlendiği bölümde “küçek” tabiri de kullanılmıştır⁴⁶. Ayrıca Sadık Dede'nin adlarıyla zikredilen sekiz dervişinden biri “âbdâl,” dördü “dede” unvanı taşımaktadır⁴⁷. Bütün bunlara dayanarak Kerbela'daki tekkenin büyük ihtimalle Osmanlılar döneminde ilk olarak Rum Abdallarının kontrolüne geçtiğini, ancak bu derviş zümresinin zamanla Bektaşiliğin içinde erimesiyle tekkenin Bektaşî bir hüviyet kazanmış olduğunu düşünebiliriz.

Hazım Ağâh'a göre, Kerbela'daki tekke, İmam Hüseyin'in türbesi ile yapısal olarak bağlantılı olduğundan, dolayısıyla halktan gelecek tepkilerden korkulduğu için 1826'dan sonra tahrip edilmemiş, ama Bektaşîlerin elinden alınıp vakıf mallarına kısmen el konulmuştur. Hazım Ağâh ayrıca, Abdülmecid döneminde tekkeye tekrar Taki Baba adında bir Bektaşinin postnişin olduğunu ve bu zatın tekkeyi yeniden canlandırdığını yazar⁴⁸. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki bir kayıt bu iddiayı desteklemektedir. Buna göre, h.22 Cemaziyülahır 1275/ m.1859 yılında Abdümümin Dede zaviyesine Seyit Mehmet Taki Dede zaviyedar olarak atanmıştır⁴⁹. Mehmet Taki Dede bu dönemden kalma Alevi belgelerinde de Kerbela tekkesinin postnişini olarak karşımıza çıkar. Bu belgelerden ayrıca Seyit Mehmet Taki Dede'den önce babası Seyit Ahmet Dede'nin tekkenin postnişinliğini yaptığını öğreniyoruz⁵⁰. Bu da gösteriyor ki Kerbela'daki tekkenin şeyhliği en

⁴⁵ M. Fuad Köprülü “Abdal,” *Edebiyat Araştırmaları*, cilt 2 (İstanbul, Ötügen Yayınları, 1989, 3. baskı), s. 362-417, konuyla ilgili olarak özellikle bkz. s. 362-385. Ahmed Yaşar Ocak'a göre ise Rum Abdalları bağımsız bir tarikat olmaktan ziyade Yesevilik, Haydarilik, Vefailik ve Kalenderiliği kaynaştıran Babai hareketinin uzantısı “bütün bir heterodoks derviş ve şeyhler topluluğu” ve “Babai hareketine mensup tabakayı ilk Bektaşîlere bağlayan bir ara zümre”dir; agy, “Kalenderiler ve Bektaşilik,” *Doğumunun 100. yılında Atatürk'e Armağan* (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 1981), s. 298-299.

⁴⁶ Vakfiyede ilgili bölüm şöyledir:

ولعن الله من يتصرف غير العباديل الرومية الكرجكية الكائنين في التكية المذكورة المجردين والمتأهلين

⁴⁷ bkz. dipnot 41.

⁴⁸ Rıfki, s. 159-160.

⁴⁹ VGMA, defter no: 166 (Esas 3/1), sıra no: 933.

⁵⁰ H. 28 Muharrem 1265/ m.1848 tarihli bir Alevi belgesinin altında mührü olanlardan biri “*Mehmed Takî b. Es-Seyyid Ahmed Dede postnişin-i İmâm Hüseyin*”dir, buna göre Seyit Ahmet Dede, Mehmet Taki Dede'nin babasıdır, belge için bkz. dipnot 30 . H. Zilhicce 1258/ m. 1843 tarihli bir hilafetnameyi tasdikleyenler arasında “*Eş-Şeyh el-Hâcî Ahmed Dede sâkin-i Kerbela-ı Mu'allâ Hazret-i İmâm Hüseyin*” geçmektedir, aynı belgenin tarihsiz bir başka

azından bu dönemde aynı aileden kişilerce yürütülmekteydi ve Mehmet Taki Dede daha resmen buraya zaviyedar atanmadan önce bu görevi üstlenmişti. Hem Hazım Ağâh'a, hem de Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki kayıtlara göre, Mehmet Taki Dede'nin ölümünden sonra aynı uygulama sürdürülmüş ve h.26 Muharrem 1316/ m.1898 yılında oğlu Seyit Abbas Dede babasının yerine geçmiştir. Abbas Dede bu tarihten iki yıl sonra vefat eder. Vefatında Cafer, Musa, Mehmet ve Hüseyin adlarında tekkede yaşayan ve henüz ergen yaşta olmayan çocukları vardır. Bunlardan Seyit Hüseyin h.3 Rebiyülevvel 1318/ m.1900 yılında, Selim Dede adlı birinin naipliğinde zaviyedar olarak atanır⁵¹. Ali Suad'ın Kerbela'yı ziyaret ettiği 1910'lu yıllarda tekkenin başında bulunan Abdülhüseyin Dede, muhtemelen Abbas Dede'nin bu oğludur. Arap kaynaklarında sadece Hüseyin Dede olarak anılan bu kişi, 1948 yılında Meşhed'de vefatına kadar tekkenin postnişinliğini sürdürmüştür⁵².

Ali Suad, Kerbela'daki tekkenin aslında bir Bektaşî tekkesi olduğunu söyler; ama Abdülhüseyin Dede'den bir Nakşibendi şeyhi olarak bahseder. Bunun nedeni 1826'dan sonra tekkenin resmen bir Nakşibendi tekkesine dönüştürülmüş olmasıdır. Arşiv kayıtlarına göre mesela Abbas Dede'ye zaviyedarlık "*âyîn-i Nakşibendiyye icrâ ve derûnunda âyende ve revenedeye te'âmüli vechile it'âm-ı ta'âm olmak üzere*" tevcih edilmiştir. Bu kayıtlarda ayrıca Taki Dede'nin "*tarikat-ı 'aliyye-i Nakşibendiyye'den*" olduğu yazılıdır⁵³.

Necef'teki Tekke:

Necef'te Hz. Ali türbesinin avlusunda bulunan bu tekke, Alevi belgelerinde özel bir adla anılmayıp, burada meskûn dervişlerden "tekyenişin-i Necefü'l-Eşref" veya "tekyenişin-i İmâm 'Alî" gibi ifadelerle bahsedilmektedir. Noyan'a göre "Virânî Baba Dergâhı" adıyla da bilinmektedir⁵⁴. Gerçekten de 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarında yaşamış olan ünlü Hurufî/Bektaşî şairi Virani Baba'nın Necef'teki tekkeyle yakın ilişkisi olduğu ve burada bir süre postnişinlik yaptığı söylenir⁵⁵. Ayrıca Iraklı tarihçi 'Azzâvî'den en

kopyasında ise "*Es-Seyyid Ahmed Baba*" bu kez "*postnişin*" unvanıyla anılmaktadır. Bu iki belge de Ağuiçen ocağının Malatya koluna mensup Prof. İzzettin Doğan'dadır, ocağına ait belgelerin birer kopyasını bana verdiği için kendisine müteşekkirim.

⁵¹ VGMA, defter no: 166 (Esas 3/1), sıra no: 933.

⁵² 'Azzâvî, s. 152.

⁵³ bkz. dipnot 49.

⁵⁴ Noyan, s. 298.

⁵⁵ Virani hakkında bkz. *Âşık Virani Divanı*, yayına hazırlayan M. Hâlid Bayrı (İstanbul: Maarif Kitaphanesi, 1959).

azından 20. yüzyılın başlarına kadar Virani Baba'nın sarığının bu tekkede muhafaza edildiğini ve saygı gördüğünü öğreniyoruz⁵⁶. Virani Baba'nın Hurufi kimliği, Necef'teki tekkenin bu tarikat ile özel bir ilişkisi olabileceğini ve buradaki Hurufi dervişlerinin Bektaşilik içerisinde erimesine koşut olarak, aynen Kerbela'daki tekke gibi ancak zamanla net bir Bektaşî kimliği kazandığını düşündürmektedir⁵⁷.

Hazım Agâh Necef'teki tekkenin Yavuz Sultan Selim tarafından mücerret Bektaşî dervişlerine tahsis edildiğini, hatta onun tekkenin bizzat banisi olduğunu iddia eder⁵⁸. Yavuz döneminde Irak'a bir sefer yapılmış olmakla birlikte, bu bölgeler Osmanlı kontrolüne tam anlamıyla ilk defa Kanuni Sultan Süleyman döneminde geçmiştir. Dolayısıyla Hazım Agâh'ın sözü geçen iddialarında gerçeklik payı olması zayıf bir olasılıktır. Hazım Agâh ayrıca, en azından 19. yüzyılın son yıllarına kadar tekkenin kapısının üzerindeki kitabede, buranın Bektaşîlere ait olduğunu belirten ve Bektaşîliği öven Farsça manzumeler bulunduğunu söylemektedir⁵⁹.

Necef'teki tekke, İmam Ali'nin türbe binası ile bir bütün teşkil etmesinden dolayı, aynen Kerbela'daki tekke gibi 1826'da tahrip edilmemiş, ama evkâfına kısmen el konulmuştur. Daha sonra, Abdülmecid döneminde, Sükuti Baba adında bir Bektaşî burada postnişinlik yapmış ve tekkeyi yeniden canlandırmıştır. Ancak Sükuti Baba'nın ölümünü takiben Bağdat Valisi Namık Paşa tekkeyi Bektaşîlerin elinden alarak Hint asıllı birinin idaresine vermiştir⁶⁰. Tekke binasının bu tarihten sonra hangi maksatla kullanıldığını bilmiyoruz.

Kâzımıyye'deki Tekke:

Bağdat'ın dış mahallelerinden biri olan Kâzımıyye'de, İmam Musa el-Kâzım'ın türbesinin avlusunda bulunan Bektaşî tekkesidir. Hazım Agâh'a göre h.1299/ m.1881-82 senesinde, Gürgür Baba'yı yeniden hayata geçiren Hüseyin Mazlum Baba namına, İran hanedanından Nasırüddin Şah'ın am-

⁵⁶ 'Azzâvî, s. 153; burada Virani'nin adı "El-Hâc Es-Seyyid Ahmed Virani Sultan" olarak verilmiştir.

⁵⁷ 'Azzâvî de bu tekkenin tarihi ile Hurufilik arasında yakın bir ilişki olduğunu düşünmektedir, *age.*, s. 153.

⁵⁸ Rifkı, s. 159 ve s. 154.

⁵⁹ *age.*, s. 158.

⁶⁰ *age.*, s. 157.

cası Mirza Ferhad tarafından yaptırılmıştır⁶¹. Hamza Agâh ayrıca, Mirza Ferhad'ın tekkenin kapısına, üzerinde buranın Bektaşî dervişlerine ait olduğu yazılı bir mermer taş asmış olduğunu söyler⁶². Hüseyin Baba'nın sağlığında bu tekkeye atadığı Seyit Veli adında bir mücerret derviş, h.1313/ m.1895-96 yılında ölene kadar burada hizmet vermiştir. Hazım Agâh'a göre Seyit Veli'nin ölümünden sonra tekke İranlılar ile burada türbedar olarak görev yapan Arapların eline geçmiş ve içindeki eşyalar yağmalanmıştır⁶³. Oysa Noyan, 20. yüzyılın başlarına kadar hayatta olduğunu anladığımız Selman Cemali Baba adında, iyi tanınan, Arnavut asıllı bir mücerret Bektaşî dervişinin Kâzımıyye'deki tekkede postnişinlik yapmış olduğunu yazar ki bu durumda tekke Seyit Veli'den sonra da bir süre hizmet vermeye devam etmiş olmalıdır⁶⁴.

Samerra'daki Tekke:

Noyan'ın Samerra'daki tekkeden "İmâm Hasan-ül-Askerî Âstânesi" olarak bahsetmiş olmasına bakılırsa, aynen Kerbela, Necef ve Kâzımıyye'de olduğu gibi bu tekkenin de sözü geçen İmamın türbesinin avlusunda bulunmuş olması gerekir⁶⁵. Evliya Çelebi ise açıkça Samerra'da bir Bektaşî tekkesinin varlığından söz etmemekle birlikte, buradaki İmam Mehdi ziyaretinin çevresinde yaşayan ve gelen gidenin bağışları ile geçinen Bektaşî dervişleri olduğunu belirtir⁶⁶. İmam Mehdi'nin makamı Samerra'da, onuncu ve on birinci imamlar, İmam el-Naki ve İmam el-Askerî'nin türbelerinin bitişiğindedir.

Noyan'a göre Samerra'daki tekkede, Bektaşî cönklerinde şiirlerine sık sık rastlanan 16. yüzyıl Bektaşî ozanlarından Edirneli Askerî postnişinlik yapmıştır⁶⁷. Eğer bu doğruysa, bu tekkenin de ya Osmanlı idaresinden önce ya da hemen sonra kurulmuş olması gerekir. Elimizdeki diğer kaynaklarda

⁶¹ *age.*, s. 155. Aslında bir çini ustası olan Mirza Ferhad, Osmanlı hükümetinden aldığı izinle aynı zamanda İmam Musa el-Kâzım'ın türbesinin tümünün çinilerini de yenilemiştir, bkz. Abdüsselâm Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989), s. 37, dipnot 5. Beni bu çalışmanın varlığından haberdar eden Prof. Gülrü Necipoğlu'na teşekkür ediyorum.

⁶² Rıfki., s. 157.

⁶³ *age.*, s. 156.

⁶⁴ Noyan, s. 54.

⁶⁵ *age.*, s. 54.

⁶⁶ Evliya Çelebi, s. 359.

⁶⁷ Noyan, s. 54.

Samerra'daki tekmeden hiç söz edilmemiş olmasına bakılırsa, bu tekke muhtemelen 19. yüzyıldan önce kapanmıştır.

B- İmamların Türbelerinden Bağımsız Tekkeler

Bağdat'taki Tekkeler

Gürgür Baba Tekkesi:⁶⁸

Kuruluşu hakkında en kesin verilere sahip olduğumuz tekkelerden biri Gürgür Baba Tekkesi'dir. Bir Bektaşî dervişi olan Gürgür Baba'nın, Kerkük bölgesindeki petrol yataklarının bulunması ile ilgili kerametleri olduğuna inanılmaktadır. Arap kaynaklarına göre "Nurani" anlamına gelen Gürgür lakabı da kendisine muhtemelen bundan dolayı verilmiştir⁶⁹. Ayrıca Niebuhr'dan, Kerkük'te onun adıyla anılan ve kendi kendine yanan petrol yataklarının bulunduğu bir yerin varlığını öğreniyoruz⁷⁰. Dolayısıyla Gürgür Baba, Kerkük ile bağlantılı veya o bölgede en azından bir süre yaşamış bir zat olmalıdır.

Kalınları en azından 2000'li yıllara kadar ayakta olan Gürgür Baba Cami ve Tekkesi, Bağdat'ın merkezinde, Meydan mahallesindeymiş. Iraklı yazarlara göre ilk başta burada sadece Gürgür Baba'nın türbesi varken, h. Muharrem 1081/ m.1670 yılında el-Hac Muhammed el-Defteri b. Abdullah tarafından yanına bir cami yaptırılmış ve bakımı için bir miktar mal vakfedilmiştir. Daha sonraki bir tarihte ise burası bir Bektaşî tekkesine dönüştürülmüştür⁷¹. Buna karşın Abdüsselâm Uluçam, 1670 yılında el-Hac Muhammed el-Defteri'nin buraya bizzat bir tekke yaptırıldığını, bu tekkenin 1826 yılından sonra camiye dönüştürüldüğünü yazmaktadır⁷². El-Hac Muhammed el-Defteri'nin vakıfnameye koydurduğu şarta uygun olarak, kendi soyu tükendiğinden Gürgür Baba vakfının tevliyeti Bağdat kadısına

⁶⁸ Hasluck'un adıyla, ama yanlış olarak "Gulgul" şeklinde zikrettiği Irak'taki tek Bektaşî tekkesidir. Bedri Noyan da muhtemelen Hasluck'tan mühlhem bu adı kullanmaktadır, ancak diğer tüm yazılı ve sözlü kaynaklara göre adı "Gürgür" şeklindedir.

⁶⁹ 'Azzâvî, s. 103-104.

⁷⁰ Niebuhr, s. 339.

⁷¹ 'Azzâvî, s. 104 ve Derrâcî, s. 94-95. Derrâcî, tekkenin ve caminin mimarisi hakkında ayrıntılı bilgi ile kalınlarının ve kitabelerinin resmini de vermektedir, s. 94-98, 426 ve 452.

⁷² Uluçam, *Irak'taki Türk*, s. 210.

geçmiştir⁷³. Defteri ailesi, mensupları Osmanlı bürokrasisinde görev almış Bağdat'ın ileri gelen ailelerinden biridir⁷⁴.

1826'dan sonra kapatılan Gürgür Baba Tekkesi, Bektaşî postnişini Turabi Dede Baba'nın teşvikiyle Irak'a gidip yerleşen Hacı Hüseyin Mazlum Baba'nın çabalarıyla tekrar ihya edilir⁷⁵. Iraklı tarihçiler, "Dede Hüseyin b. Ahmed b. Mustafa"nın h.19 Zilhicce 297/ m.1880 tarihinde dönemin Bağdat müftüsü ve kadı vekili tarafından bu tekkeye müteveli olarak atandığını yazırlar⁷⁶. Bektaşîlerin Babagan kolundan olan Hüseyin Mazlum Baba, Noyan'ın kendisinden "Laz Hüseyin Baba" şeklinde bahsetmesine binaen muhtemelen Karadenizlidir⁷⁷. Gürgür Baba Tekkesi'ne yerleşmeden önce Necef'teki Bektaşî tekkesinde, Sükütî Baba'nın postnişinliği esnasında yedi yıl kahveci olarak hizmet etmiştir. Hüseyin Baba h.1302 /m.1884-85 yılında vefat etmiş ve Kâzîmiyye'de İmam Musa el-Kâzım'ın türbesinin avlusunda bir yere defnedilmiştir⁷⁸.

Hüseyin Mazlum Baba, ölmeden kısa bir süre önce, h.1300/ m.1882-83 yılında Bağdat kadısı tarafından mütevellilik görevinden alınmış, ölümünden sonra da tekkedeki tüm Bektaşî dervişleri kovulmuştur. Hüseyin Baba'nın yerine Nakşibendi tarikatından, Karadağlı Abdurrahman Efendi adında biri müteveli ve müderris olarak atanmış ve bu tarihten sonra tekkenin binası bir süre okul olarak kullanılmıştır⁷⁹. Tekkenin Bektaşîlerin elinden alınmasında Bağdat Valisi Takıyeddin Paşa'nın özel çabasının etkili olduğu anlaşılmaktadır⁸⁰. Gürgür Baba Tekkesi'nin bulunduğu yerde bugün mağazalar kuruludur⁸¹.

Hızır İlyas Tekkesi:

Batu Bağdat'ın Kerh bölgesinde, Dicle'nin kenarındaki bu tekke, Evliya Çelebi'nin "Şatt kenârında tekye-i Hazret-i Hızır" diye kaydettiği Bektaşî tek-

⁷³ bkz. dipnot 71.

⁷⁴ İbrahim 'Abd el-Ğanî el-Durûbî, *el-Bağdâdiyûn: Ahbâruhum ve Mecâlisuhum* (Bağdat, 2001), s. 100-103.

⁷⁵ Rıfki, s. 151.

⁷⁶ Derrâcî, s. 94-95.

⁷⁷ Noyan, s. 54.

⁷⁸ Rıfki, s. 151 ve 154; 'Azzâvî s. 104.

⁷⁹ Derrâcî, s. 95; Rıfki, s. 156.

⁸⁰ Rıfki, s. 156.

⁸¹ Derrâcî, s. 97.

kesi olmalıdır. Diğer kaynaklarda adı “Hızır İlyas”⁸², Arapça kaynaklardan birinde de “Bağdat’taki dedeler tekkesi”⁸³ olarak geçer. Irak’taki Bektaşî tekkeleri arasında, yapısı itibarıyla tarihi en eskiye götürülebileni budur. 12. yüzyılda bir ribat olarak inşa edilmiştir. Bu ribat, yanındaki, Abbasi Halifesi Nasır li-Dinillah’ın karısı olan, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan’ın kızının türbesine istinaden Selçuki Hatun ribatı olarak bilinmektedir. Daha sonra bu yapı tekke olarak kullanılmaya başlanmış, nihayet Osmanlılar döneminde bir Bektaşî tekkesine dönüştürülmüştür⁸⁴. Bu dönüşümün ne zaman yaşandığına dair herhangi bir tarih verilmemekle birlikte, Evliya’daki kayda bakılırsa en geç 17. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiş olmalıdır. Ayrıca kaynaklarımızın birinden, buradaki türbede Hacı Bektaş-ı Veli’nin gömülü olduğuna dair inançların var olduğunu öğreniyoruz⁸⁵.

1826’dan sonra kapatılan tekkenin binası bir süre darülhadis olarak kullanılmıştır⁸⁶. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’ndeki bir kayıttan ayrıca, dönemin valisi Davut Paşa tarafından tekkenin bulunduğu mevkiye Hazreti Hızır İlyas adıyla bir caminin yaptırıldığını öğreniyoruz⁸⁷. Kaynaklarımız tekke binasının daha sonra Dicle’nin suları altında kaldığını bildirmektedir. Abdüsselâm Uluçam’a göre, tekke binasını harap eden bu Dicle taşkını 1831 yılında meydana gelmiştir⁸⁸. Ancak h.7 Muharrem1304/ m.1886 yılında buraya Hanefî mezhebine göre eğitim vermek üzere Ahmet Efendi adında birinin müderris olarak atandığı göz önüne alınırsa, bina bu tarihten sonra da okul olarak hizmet vermeye devam etmiş olmalıdır⁸⁹.

⁸² ‘Azzâvî, s. 153; Uluçam, *Irak’taki Türk*, s. 225.

⁸³ Basrî, s. 367.

⁸⁴ Bu ribat hakkında bkz. ‘Azzâvî, s. 153-154; Basrî, s. 367, dipnot 4; Niebuhr, s. 299-300, bu sayfalarda ve Tablo XLIII’de yapının üzerindeki kitabeler de kısmen verilmiştir; ve Uluçam, *Irak’taki Türk*, s. 222, 225. Bu ribat Selçuklu tarihine dair kaynaklarda da geçmektedir, ilgili referanslar için bkz. Osman Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993), s. 442.

⁸⁵ Basrî, s. 367, dipnot 313.

⁸⁶ ‘Azzâvî, s. 153-154; Basrî, s. 367, dipnot 4; Uluçam, *Irak’taki Türk*, s. 225.

⁸⁷ VGMA, defter no: 166 (Esas 3/1), sıra no: 597.

⁸⁸ bkz. dipnot 86; 1831 tarihi yalnızca Uluçam da geçmektedir.

⁸⁹ bkz. dipnot 87; arşiv kaydına sonradan eklenen bir düzeltme notuna göre bu şahsın gerçek adı Abdurrahman’dır ve daha önce yanlışlıkla Ahmet olarak kaydedilmiştir. Uluçam’a göre, tekke darülhadise dönüştürüldükten sonra buraya müderris olarak atanan Taha Efendi’nin de Bektaşî dedesi olduğu anlaşılır ve bunun üzerine tekke tamamen hizmet dışı bırakılır. Uluçam tarih vermemekle birlikte, bu olayın 1831 yılındaki Dicle taşkımindan önce olduğunu ima etmektedir. Ancak elimizdeki bu arşiv kaydı, bu kapatmanın muhtemelen geçici

Kerkük ve Civarındaki Tekkeler:

Noyan, isim vermeden Kekük'te eskiden on beş tane Bektaşî tekkesi olduğunu yazar⁹⁰. 'Azzâvî ise, Kerkük'te Merdan Ali ve yine aynı bölgede bulunan Dakuk'ta Cafer Dede adlarında iki Bektaşî tekkesinin varlığından söz eder⁹¹. Bunlardan ikincisi, en azından 20. yüzyılın ortalarına kadar faal durumdaymış. Noyan'ın şahsen tanıdığını söylediği Dakuklu Bektaşî ozanı Raşit Ali Muhtar, bu tekke ile bağlantılı bir şahıs olmalıdır.

Kerkük'te Merdan Ali adında bir Bektaşî tekkesinin varlığından söz eden 'Azzâvî, bu bilginin verildiği cümleyi takiben Telafar ve Sincar'da da "babalar" (Arap. *babavât*) grubundan kişilerin var olduğunu kaydeder, ancak belli bir tekleden söz etmez. Bu vesileyle Kerkük'teki Bektaşîlerin "babalar" adıyla da anıldığını tespit edebiliyoruz⁹². Buna mukabil, yukarıda belirttiğimiz gibi aynı yazar Kerbela'daki Bektaşî tekkesinden, bir başka Iraklı yazar da Hızır İlyas Tekkesi'nden "dedeler tekkesi" olarak bahseder. Terminolojideki bu dikkat çekici farklılık, Irak'ta bu adlarla anılan iki farklı Bektaşî grubunun varlığına yönelik bir işaret olarak yorumlanabilir.

C- Tam Konumları Tespit Edilemeyen Tekkeler

Şahin Baba Tekkesi:

Şahin Baba Tekkesi'nin, Alevi dedelerinin düzenli olarak ziyaret ettikleri Irak'taki üç Bektaşî tekkesinden biri olduğunu yukarıda belirtmiştik. Alevi belgeleri dışında bu tekkenin adı sadece Hazım Ağâh'ın mektubunda geçmektedir. Hazım Ağâh'ın ifadelerinden Şahin Baba'nın, Bağdat'taki Hızır İlyas Tekkesi'nin bir başka adı olabileceği izlenimini ediniyoruz⁹³. Elimizdeki Alevi belgelerinden birisi Şahin Baba Tekkesi'nin Bağdat'ta bulunduğunu teyit etmekte, ancak tam konumu hakkında bilgi vermemektedir.

olduğunu ve tekke binasının daha sonra tekrar bir süre okul olarak kullanıldığını göstermektedir, bkz. Uluçam, *Irak'taki Türk*, s. 225.

⁹⁰ Noyan, s. 267.

⁹¹ 'Azzâvî, s. 154.

⁹² *age*, s. 154.

⁹³ Hazım Ağâh Şahin Baba Tekkesi'nden sadece bir yerde ve şöyle bahseder: "Elyevm yeri yurdu belirsiz bir halde olup, Bağdâd'ın karşı yakasında, Dicle nehri kenarında gayet dilgüşâ bir mevki'ide vaktiyle bulunmuş olan Şahin Baba dergâhıyla Gürgür Baba dergâhı öyle 'atebât-ı sa'âdetden sahn-ı şerif derûnunda olmadıklarından 1241 vukû'âtında tahrîb edilmişlerse de ...". Rıfki, s. 155. Hazım Ağâh'ın ayrıca Hızır İlyas Tekkesi'nden hiç bahsetmemesi de bu meyanda önemlidir.

Bir başka Alevi belgesinde ise, belgenin altında mührü bulunan Bağdat sakinlerinden Zeynel Dede, hem Şahin Baba Dergâhı'nın türbedarı, hem de İmam Musa el-Kazım Türbesi'nin emini olarak gözükmektedir (*Şahin Baba Dergâhı'nda türbedâr Dede Zeynâl, sâkin-i medîne-i Bağdad ve emîn-i İmâm Kâzım*)⁹¹. Zeynel Dede'nin aynı anda bu iki görevi yerine getirmiş olması, Şahin Baba Tekkesi'nin Bağdat'ın dış mahallelerinden Kâzımıyye'de bulunmuş olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca, Hızır İlyas Tekkesi'nin 1826'da kapatıldıktan sonra tekrar işler hale geldiğine dair elimizde herhangi bir ipucu yoktur. Buna mukabil, yukarıda bahsi geçen belgelerden ikincisi h.Muharrem 1259/ m.1843'de düzenlenmiştir. 1826'tan sonra Hızır İlyas Tekkesi'nin artık hizmet vermediğini varsayarsak, bu durum Hızır İlyas ile Şahin Baba'nın aynı tekke olamayacağına dair bir veri olarak kabul edilebilir. Her halukârda şimdilik Şahin Baba Tekkesi'nin tam olarak konumunu tespit edemiyoruz.

IV) Toplu Değerlendirme: Osmanlı-Safevi Mücadelesi Bağlamında Irak'taki Bektaşî Tekkeleri

Irak'ta Bektaşî dervişlerinin ve tekkelerinin varlığına işaret eden elimizdeki en eski yazılı kaynaklar 17. yüzyılın ilk yarısından kalmadır. Irak'taki bu tekkelerden yalnızca bazılarının kuruluşlarından itibaren Bektaşî tarikatına ait olduklarını anlıyoruz. Bunlardan kuruluşu hakkında en ayrıntılı bilgiye sahip olduğumuz Gürgür Baba Tekkesi muhtemelen 17. yüzyılın ikinci yarısında bir Osmanlı bürokratu tarafından yaptırılmıştır. Kerkük ve civarındakiler ile Samerra ve Kâzımıyye'deki tekkeler de aynı gruba dahil edilebilir.

Irak'taki diğer Bektaşî tekkelerinin durumu ise daha karmaşıktır. Kerbela'daki tekke ile Hızır İlyas Tekkesi'nin ve muhtemelen Necef'teki tekkenin kuruluş tarihlerinin bölgede Osmanlı hakimiyetinin kuruluşundan önceye gittiğini görüyoruz. Bunlardan Kerbela'daki tekke ile ilgili bulgularımız özellikle dikkat çekicidir. Irak kaynaklı Alevi belgelerinden, nakibüleşraf tarafından verilenleri hariç tutulursa, tümü burada düzenlenmiş veya temize çekilmiştir. Vakfiyesi, 16. yüzyılın ortalarından itibaren bu tekkede Anadolu

⁹¹ Zeynel Dede, Kerbela'ya yapılan bir ziyareti konu edinen Farsça bir şiiri ve bazı türbelerin temsili resimlerini içeren, h. Muharrem 1259/ m.1843 tarihli bu belgeye mührünü basanlar arasındadır. Belgenin aslı Adıyaman-Bulam'da (yeni adı Pınarbaşı) yaşayan, Ağuiçenler ocağından Abuzer Güzel Dede'dedir. Ocağına ait bu ve diğer belgelerini benimle paylaştığı için kendisine bu vesileyle çok teşekkür ediyorum.

kökenli, Rum Abdalları olarak bilinen zümreden dervişlerin yaşadığını göstermektedir. Nitekim 16. yüzyılın ikinci yarısından kalma Kerbela kaynaklı belgelerin Türkçe olarak kaleme alınmış olması da bu durumla uyumludur. Ancak ne bu belgelerde, ne de vakfiyede Bektaşî kelimesi geçmez, yalnızca Hüseyiniye Tekkesi'nden veya İmam Hüseyin Asitanesi'nden bahsedilir. Kerbela'daki tekke ilk olarak 18. yüzyılın ortalarından itibaren Alevi dedelerine verilmeye başlayan hilafetnamelerde açık bir Bektaşî kimliği ile karşımıza çıkar. Bütün bu görece dağınık veriler, Rum Abdallarının 17. ve 18. yüzyıllarda Bektaşîlik içinde erimiş olduğuna dair Fuad Köprülü tarafından önerilen tez çerçevesinde anlaşılır olmaktadır⁹⁵. Kerbela'daki tekkenin zamanla Bektaşîleşmesi bu sürecin kurumsal düzeyde somut bir yansımasıdır.

Köprülü'ye göre Rum Abdallarını Bektaşî şemsiyesi altında sığınak aramaya iten, 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın ilk yarısında Safevilerle olan ilişkileri nedeniyle uğradıkları sıkı takibattır. Bu noktada, ilgili derviş zümrelerinin zamanla Bektaşî kimliğini benimsemelerinin onların Safevilerle olan ilişkilerini nasıl etkilemiş olabileceği sorusunu sorabiliriz. Yani zamanla Bektaşîleşmiş olan bu dervişler Safevilerle olan bağlılıklarını sürdürmüşler midir? Eğer sürdürmüşlerse, bu bağlılığın tam olarak mahiyeti neydi? Söz konusu olan sadece edilgin bir Safevi duygudaşlığı mıydı, yoksa Safevi davasının faal destekçiliği mi? Merkezinde Kerbela Tekkesi'nin yer aldığı Irak'taki belli bir Bektaşî tekkeleri ağı ile Anadolu Alevi dedelerinin sürdürmüş oldukları nispeten kurumsallaşmış ilişkilerin niteliğini anlamamızda bu sorulara verilecek yanıtların anahtar rolü oynayacağı açıktır. Bu önemli sorulara yanıt ararken konunun tarihsel bağlamını, özellikle de Irak'ın Osmanlı-Safevi mücadelesindeki özel konumunu dikkate almamız gerekmektedir.

Irak, neredeyse ta başından itibaren Osmanlı ve Safevi imparatorlukları arasındaki askeri ve ideolojik mücadelenin en yoğun yaşandığı bölgelerden biri olmuştur. 1508-1534 ve 1624-1638 yılları arasında Safevi, bunların dışında kalan dönemlerde ise Osmanlı hakimiyetinde bulunmuştur⁹⁶. Ancak

⁹⁵ Bkz. dipnot 45.

⁹⁶ Irak'ın Osmanlı idaresi altındaki genel tarihi için bkz. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq* (Oxford: Clarendon Press, 1925). Bu bölge üzerindeki Osmanlı-Safevi mücadelesinin farklı boyutları hakkında ayrıca Rudi Matthee, "The Safavid-Ottoman Frontier: Iraqı Arab as Seen by the Safavids," *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities and Political Changes*, yayına hazırlayan Kemal H. Karpat ve Robert W. Zens (Madison, 2003), s. 157-173'e de bakılabilir.

16. yüzyılın son çeyreğinden günümüze ulaşmış olan mühimme kayıtları Irak'ın Kızılbaş takibatında hedef bölgelerden biri olduğunu, yani Osmanlı hakimiyeti altındayken bile bölgede önemli sayıda Safevi yandaşının bulunduğunu göstermektedir⁹⁷. Safevilerin bölgedeki taraftarları arasında aşiret kökenlilerin yanısıra, ayana ve yerel Osmanlı bürokrasisine mensup kişiler de vardı. Mesela mühimme kayıtlarından zeamet sahibi Hoca Selman'ın, Arap kabileleri, Ulus taifesi ve vilayet ahali ile birlikte hareket eden varlıklı bir Kızılbaş olduğunu öğreniyoruz. Yine bu kayıtlara göre, Bağdat divanında tercümanlık yapan, ama rafizilik suçlamasıyla bu görevinden alınan Süleyman adında biri, İran'a Osmanlılar adına casusluk maksadıyla yollanan kişileri ihbar ettikten sonra firar etmiştir⁹⁸. Osmanlı idaresinin zaman zaman özellikle İmamlara ait türbelerde Safeviler ile bağlantılı kişilerin barındığından şüphelenmiş olması da konumuz açısından önemlidir⁹⁹. Her ne kadar 16. yüzyıl sonrası dönemde Irak'ta Kızılbaş varlığına dair elimizde benzeri nicelik ve nitelikte vesika yoksa da, h. 985/ m.1577 senesinde Bağdat beylerbeyinin bölgede "bed mezheb ve râfizînin" nihayeti olmadığından yakınmış olmasına bakılırsa, Irak'ta kayda değer bir Safevi taraftarlığının bu dönemde de devam ettiği varsayımında bulunabiliriz¹⁰⁰.

Konuya Safeviler açısından baktığımızda; topraklarında yoğun bir Şii nüfus ve İmamlara ait türbeleri barındıran Irak'ın, bu özellikleriyle Safevi şahısları için dini ve ideolojik ağırlığını her zaman koruduğunu görüyoruz¹⁰¹. Bu yüzden Osmanlı idaresi altındayken bile, ilgili türbelerin himayesi iki im-

⁹⁷ C. H. Imber, "The persecution of the Ottoman Shi'ites according to the mühimme defterleri, 1565-1585," *Der Islam*, 56, sayı: 2 (Temmuz 1979): 245-273; ve Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Münâsebetleri (1578-1612)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993), özellikle "Giriş" bölümü.

⁹⁸ MD 31: 142: 52 (h. 4 Cemaziyülevvel, 985/ m. 1577) ve MD 31 : 696: 313 (h. 15 Recep 985/ m. 1577), bu iki kayıt da Kütükoğlu, s. 11, dipnot 35'de zikredilmiştir. Kayıtlardan birincisi ayrıca Imber, *The persecution*, s. 248'de geçmektedir; benzer başka örnekler ve konunun daha ayrıntılı bir değerlendirmesi gene bu çalışmada mevcuttur, özellikle s. 246-250.

⁹⁹ Bu gözlem Imber tarafından MD'deki kayıtlara dayanılarak yapılmıştır; mesela bu kayıtlardan birine göre, 1573 yılında merkeze sunulan bir raporda, bu türbelerde Safevilerden para alan kişilerin varlığı haber verilmektedir, bu ve diğer örnekler için bkz. *age.*, s. 246-247. İran'dan İmam Musa el-Kâzım türbesine gelip, burada aylarca kalan şüpheli kişilerin varlığından sözeden diğer bir mühimme kaydı için bkz. Şener, *Osmanlı Belgelerinde Aleviler-Bektaşiler* (İstanbul: Karacaahmet Sultan Derneği Yayınları, 2002), s. 73.

¹⁰⁰ MD 31: 142: 52 (h. 4 Cemaziyülevvel, 985/ m. 1577), bu kayıt Imber, *The persecution*, s. 246 ve Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, s. 11, dipnot 35'de de zikredilmiştir.

¹⁰¹ Konu hakkında özellikle bkz. Rudi Matthee, *The Safavid-Ottoman Frontier*.

paratorluk arasında hassas ve çekişmeli bir alan olmaya devam etmiştir¹⁰². Dahası, Kızılbaşlar tarafından mürşit olarak kabul edilen Safevi şahları ile Osmanlı idaresi altında yaşayan yandaşları arasında bu bölgenin adeta bir köprü vazifesi görmüş olabileceğine dair sınırlı, ama oldukça manidar bir ipucuna sahibiz¹⁰³. Bağdat'a atanan Safevi valilerinden ikisi halifetü'l-hülefa unvanına sahip kişilerdi. Bu unvanı taşıyanlar, Safevi tarikatının da başı olan Safevi şahlarının tarikatla ilgili konulardaki temsilcisi idi ve bu meyanda Anadolu ve Halep'teki Safevi müritleri arasında yaşayan halifeleri atamak ve idare etmekle yetkiliydi¹⁰⁴.

¹⁰² H. 26 Rebiyülahır 979/ m.1571 tarihli bir mühimme kaydına göre Kerbela ve Necef'teki türbelerde bulunan İran halıları kaldırılmış ve yerlerine konulmak üzere Anadolu'dan yeni halılar yollanmış olması bu çekişmenin ilginç bir yansıması olarak görülebilir, bkz. Imber, *The persecution*, s. 246 ve Cemal Şener, *Osmanlı Belgeleri'nde*, s. 64-65. Imber'e göre, Şah Tahmasb'ın İmamlar'ın türbelerine yönelik himaye girişimleri, buraların muhalif hareketlerin kısıktırılması amacıyla kullanılabilirdiğinden şüphelenen Osmanlıları rahatsız etmiştir. Ancak Kızılbaş tehdidinin büyük oranda ortadan kalkmasına paralel Osmanlıların bu konuda daha esnek davranmaya başladığını görüyoruz; mesela 1700'lerin başında, son Safevi şahlarından Hüseyin'in İmamların türbelerinin onarımı için yüklü miktarda para harcamasına izin verilmiştir, bkz. Mathee, *The Safavid-Ottoman*, s. 171-172. Safevilerden sonra İran'da yönetime gelen Kacar Hanedanı mensupları da selefleri gibi bu türbelerin bakımıyla ilgilenmeye devam etmişlerdir. Mesela Nasırüddin Şah'ın amcası Mirza Ferhad Osmanlılardan aldığı izinle İmam Musa el-Kâzım Türbesi'nin çinilerini değiştirmiştir, bkz. Uluçam, *Irak'taki Türk*, s. 37, dipnot 5. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Hazım Ağâh'a göre Kazımiye'deki Bektâşi tekkesinin banisi de Mirza Ferhad'dır, bkz. dipnot 61.

¹⁰³ Meşhur Osmanlı kadısı Çeşmi Efendi'nin 1619'da hazırladığı konuyla ilgili bir rapor bu dönemde Anadolu'daki Kızılbaş cemaatlerinin Şah I. Abbas'ı "mürşid" olarak andıklarını doğrulamaktadır, bkz. M.A. Danon, "Un Interrogatoire D'Hérétiques Musulmans (1619), *Journal Asiatique* 17-18 (Nisan-Haziran, 1921): 281-293. Daha önce sözünü ettiğimiz 1624 tarihli Dede Kargın ocağına ait mektupta "mürşid-i kamil" olarak kendisinden bahsedilen kişi de yine muhtemelen Şah I. Abbas'tır; belge için bkz. dipnot 20.

¹⁰⁴ Şah İsmail 1508 yılında Bağdat'ı aldıktan sonra, Hadim Bey Talişi'ni şehre vali (*hakim*) olarak atamış, akabinde tüm Irak'ın beylerbeyi nasb etmiş, ayrıca aynı yıl halifetü'l-hülefalık görevini vermiştir, bkz. James J. Reid, *Tribalism and Society in Islamic Iran 1500-1629* (Malibu: Undena Publications, 1983), s. 85-87 ve 155; ve Roger M. Savory, "The Consolidation of Safawid Power in Persia," *Der Islam*, sayı: 41 (1965): 71-94, konuyla ilgili bkz. s. 77. Hadim Bey'den sonra Bağdat'a vali atanan Zülfikar Han da aynı zamanda halifetü'l-hülefa unvanını taşımaktaydı. Zülfikar Han, şehrin anahtarını Kanuni Sultan Süleyman'a yollamasıyla bilinmektedir, bkz. Joseph v. Hammer-Purgstall, *Geschichte Des Osmanischen Reiches*, 10 cilt (Graz, 1963; ilk baskı Viyana, 1828), cilt 3, s. 142 ve aynı sayfada dipnot f. Genel olarak Safevilerdeki halifetü'l-hülefalık kurumunun kökenleri ve tarihi evrimi hakkında bkz. Roger M. Savory, "The Office of Khalifat al-Khulafâ under the Safawids," *Journal of American Oriental Society*, sayı: 85 (1965): 497-502; ve H.R. Roemer, "The Safavid Period," *The Cambridge History of Iran*, cilt 6, yayına hazırlayan Peter Jackson ve Laurence Lockhart (New York, 1993; ilk baskı 1986), s. 189-350, konu hakkında özellikle bkz. s. 334.

Safevi idaresi altındayken Irak böyle bir bağlantı vazifesi görmüş ise, bölgenin aynı işlevini Osmanlı idaresi altındayken sürdürmüş olması mümkün müdür? Ve Safevi şahları bölgedeki yandaşı dervişleri bu süreçte, yani Anadolu'daki müritleri ile ilişkilerinde aracı olarak kullanmış olabilir mi? Irak merkezli bu tür çok katmanlı bir ilişkiler ağı gerçekten var idiyse, özellikle İmamlara ait türbelerin avlularında bulunan Bektaşî tekkelerinin bu aracı dervişlerin barınabileceği en uygun mekânlardan olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, Osmanlı idaresinin ve Hanefi ulemanın Irak'taki odak noktası olan Bağdat'ın aksine, türbelerin bulunduğu şehirler 19. yüzyılın ortalarına kadar merkezi kontrolden uzak, adeta yarı bağımsız bölgelerdi. Buralarda söz sahibi olan en önemli grup, Bağdat merkezli Sünni ulemadan ve İran kökenli Şii ulemadan farklı olarak, Irak'ta üçüncü bir dini eliti teşkil eden Iraklı seyitlerdi. Osmanlı döneminde zaman zaman tassaruf etmiş ve bazı yerel idari görevlerde de bulunmuş olan Irak'ın ayan ailelerine mensup bu seyitler, aynı zamanda İmamların türbelerini ve çoğu zaman nakibüleşraflık kurumunu da kontrol etmişlerdir¹⁰⁵. Mühimme kayıtlarına göre Osmanlı idaresinin Safevi yandaşı oldukları iddiasıyla cezalandırdığı, bu şehirlerde yaşayan seyit, nakip ve mütevellî unvanlı kişiler, sözü geçen ayan ailelerinin üyeleri olmalıdır¹⁰⁶. 19. yüzyılda uygulanan merkezleşme siyasetine koşut olarak bu ailelerin gücünün önemli oranda azaldığını ve Osmanlı hükümetinin türbelerin ve nakibüleşraflık kurumunun kontrolünü bunlardan alarak Sünni ve Şii ulemaya mensup kişileri yerlerine atadığını görüyoruz¹⁰⁷.

İmamların türbeleri ile fiziksel anlamda iç içe olan Bektaşî tekkelerinde meskûn dervişlerin, bu türbelerin kontrolünü elinde bulunduran Iraklı seyitlerle yakın ilişki içinde bulunmuş olması gerekir. Nitekim ilgili türbelerin ve avlularında bulunan tekkelerin görevlileri arasında bir yakınlık, hatta zaman zaman örtüşme olduğunu görüyoruz. Geçmişte Kerbela tekkesinin

¹⁰⁵ Meir Litvak, *Shi'i Scholars of Nineteenth-century Iraq: The 'ulama' of Najaf and Karbala'* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), özellikle 6. bölüm; bu tip seyit kökenli ayan ailelerine iyi bir örnek teşkil eden Milali ailesi hakkında ise bkz. s. 122-125. Milali ailesi mensupları, bölgede Osmanlı hakimiyetinin kuruluşundan itibaren Necef'teki İmam Ali türbesinin türbedarlığını yürütmüş, zaman zaman da Necef valiliği ve mültezimlik görevlerinde bulunmuşlardır.

¹⁰⁶ Imber, *The persecution*, s. 246-248.

¹⁰⁷ Litvak, *Shi'i Scholars*, 6. ve 7. bölümler; nitekim türbelerin bulunduğu şehirlerde İstanbul hükümetinin artan bu gücüne karşı en büyük tepkiyi de İranlı Şii ulema değil, bu seyit kökenli yerli ayan aileler göstermiştir, bkz. özellikle s. 139.

şeyhlerinin aynı zamanda İmam Hüseyin'in türbesinin çerağcısı olmaları bu açıdan önemlidir. Ayrıca yukarıda değindiğimiz h.Muharrem 1259/ m.1843 tarihli bir Alevi belgesine göre, bu dönemde Zeynel Dede adında bir kişinin, aynı anda hem Şahin Baba Tekkesi'nin hem de Kâzımıyye'deki türbenin görevlisi olarak hizmet etmiş olması yine bu iddiayı destekler mahiyettedir¹⁰⁸.

Benzer şekilde Alevi dedelerinin ellerindeki Kerbela nakibüleşrafının ve Bektaşî tekkelerinde meskûn dervişlerin mührünü taşıyan seyitlik şecereleri, aynı seyit ailelerinin nakibüleşrafılık kurumu ile olan yakın ilişkileri düşünüldüğünde daha anlaşılır olmaktadır. Bu bağlamda ilgili seyit ailelerine iyi bir örnek Derraci ailesidir. Bu aileye mensup şahıslar, ilk olarak 17. yüzyılın başlarında olmak üzere birçok kez İmam Hüseyin türbesinin türbedarı ve Kerbela nakibüleşrafı olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁹. Bu kişilerin Anadolu'dan gelen dedeler için de seyitlik şecereleri düzenlediğini, biri h.Muharrem 1196/ m.1781-1782, diğeri h.Safer 1263/ m.1847 tarihini taşıyan iki Alevi belgesi sayesinde teyit edebiliyoruz. Diğerlerinden farklı olarak bu iki belgede, belgeleri onaylayan nakibüleşrafların Derraci ailesine mensup oldukları, isimlerinin sonundaki nisbelerden açıkça anlaşılmaktadır. Birinci şecerenin doğruluğuna şahitlik eden şahıslardan birinin Bektaşî tekkesinden Mehmed Dede (burada söz konusu olan muhtemelen Kerbela'daki tekke), ötekinin Bağdat'taki Bektaşî tekkesinden Halil Dede (büyük olasılıkla bahsi geçen Şahin Baba Tekkesi'dir) olması konumuz açısından ayrıca dikkat çekicidir¹¹⁰. Ziyaretname, şecere ve hilafetname türlerinin bir karışımı olan ikinci belgenin altında da benzer şekilde nakibüleşrafının yanısıra Kerbela'daki tekkenin ve Şahin Baba Tekkesi'nin postnişinlerinin mührü bulunmak-tadır¹¹¹.

¹⁰⁸ Belge için bkz. dipnot 94.

¹⁰⁹ Derraci ailesinden bir şahıs, Şah Abbas'ın 1624 yılında Bağdat'ı işgali esnasında, defterlere Şii olarak kaydetmek suretiyle birçok Sünninin hayatını kurtardığı için Osmanlı kroniklerine geçmiştir, bkz. Hammer-Purgstall, *Geschichte*, cilt 5, s. 15; Hammer bu şahsın adını "Seid Dürradsch" olarak vermiştir. Derraci ailesine mensup bazı kişilerin özellikle 19. yüzyılda Kerbela şehrinin yerel tarihinde oynadığı role dair bazı bilgiler için ise bkz. Litvak, *Shi'i Scholars*, s.125-126.

¹¹⁰ Bu belgenin Türkçe bir çevirisi Seyit Kekil, *Peygamberler*, s. 184-185'de yayımlanmıştır, ancak bu çeviride belgenin sonundaki Kerbela nakibüleşrafı "*Es-Seyyid Mûrtazâ Ed-Derrâc*"a ait imza dahil olmak üzere bazı bölümler atlanmıştır. Muhtemelen aynı nakibüleşraf, h.Rebiyûlahır 1207/ m.1792 tarihli Sinemilli ocağına ait şecereyi de tasdikleyen kişidir, ancak aile adını kullanmamıştır, bkz. dipnot 27.

¹¹¹ Ziyaretname, hilafetname ve şecere türlerini birleştiren h. Safer 1263/ m.1847 tarihli bu belgeyi tasdikleyen nakibüleşrafın adı tam olarak okunamamakla birlikte, Derraci ailesinden

Bütün bu veri ve değerlendirmeleri toparlarsak, Irak'taki Bektaşî tekkelelerinden bazılarının Safevi yandaşı dervişlerce meskûn olduğunu ve bu dervişlerin Safevi şahları ile Anadolu'daki Kızılbaş/Alevî cemaatleri arasında aracılık görevi görmüş olduklarını savlayabiliriz. Hepsi bir şekilde Alevî dedelerinin ocak-zade statülerini teyit eden muhtelif türde belgelerin bu tekkelerde düzenlenmesi, temize çekilmesi veya onaylanması, görebildiğimiz kadarıyla bu aracılığın uygulamadaki temel mekanizmasıydı. İlgili belgelerde bahsi geçen tekkelerin ve buralarda meskûn dervişlerin bağlı oldukları tarikata dair 18. yüzyılın ortalarına kadar devam eden muğlaklık da aynı çerçevede açıklanabilir. İlk olarak Safevilerin artık ortadan kalktığı bu tarihten sonra¹¹² Alevî belgelerinde bahsi geçen tekke ve dervişler açıkça Bektaşî sıfatıyla karşımıza çıkmaya başlar. Ancak Alevî dedeleri ile Irak'taki bu tekkeler arasındaki ilişkilerin, Safeviler tarihe karıştıktan sonra bile devam etmesi ve en azından 19. yüzyılın sonlarına kadar sürdürülmüş olması ilginçtir. Bu devamlılık yerleşmiş bir sistemin ataletinin göstergesi olabileceği gibi, söz konusu ilişkilerin Safevilerden önceye giden, belki Rum Abdalları ve benzeri başka derviş gruplarına ulaşan daha derin köklerinin olması ile de alakalı olabilir. Her halukârda, Anadolu'daki Alevî cemaatleri nezdinde, 19. yüzyılın başlarından itibaren Kırşehir'deki Hacı Bektaş Dergâhı'nın giderek çekim merkezi haline geldiğini ve bu tarihten sonra birçok ocak-zade Alevî dedesinin icazetname almak veya yenilemek için bu dergâha yöneldiklerini görüyoruz. Nitekim, yukarıda da belirttiğimiz gibi Alevî belgeleri arasında bulunan Kırşehir merkezli Çelebilerden alınmış icazetnamelerin tümü bu döneme aittir.

Irak'ta geçmişte Safevi yandaşı Bektaşî dervişlerinin varlığı, bölgedeki Bektaşî gruplarının tümünün tarihsel olarak Kızılbaş hareketiyle bağlantılı olduğu anlamına gelmez. Bu açıdan bakıldığında, Irak kaynaklı Alevî belgelerinde düzenli olarak karşımıza yalnızca belli Bektaşî tekkelerinin çıkıyor olması önemlidir. Bunun tesadüfi olmadığını ve Alevî dedelerinin Irak'a gittiklerinde temas ettikleri Bektaşî tekkeleri konusunda bilinçli olarak seçici davrandıklarını düşünebiliriz. Şu halde, geçmişte Irak'ta farklı kesimlere hitap eden farklı Bektaşî grupları olduğunu varsayabilir miyiz? Ve Arap kay-

olduğunu belirten nisbesi son derece açıktır. Belgenin aslı Ağuiçen ocağına mensup, Elaziğ Sünköy'den Ahmet Mutluay Dede'dedir, belgenin bir kopyasını bana verdiği için kendisine müteşekkirim.

¹¹² Son Safevi şahı olan III. Şah Abbas 1736 yılına kadar görevde kalmış, 1740 yılında Nadir Şah tarafından diğer bazı Safevi hanedanı mensupları ile birlikte öldürülmüştür.

naklarında bazı Bektaşî tekke ve gruplarından “babalar”, bazılarında da “dedeler” şeklinde bahsediliyor olması bu ayrışmanın yansıması olabilir mi? Irak’taki Bektaşîler arasında gerçekten bu tür bilinçli bir ayrışma var idiyse, yukarıda yaptığımız değerlendirmeler ışığında bunun inançsaldan çok siyasi temellerinin olması mümkündür. Hatta konuya bir bütün olarak bakıldığında, Irak’taki Bektaşî varlığının bölgeyi de içine alan Osmanlı-Safevi mücadelesi dışında kalmış olamayacağı ve ilgili tekkelerin muhtemelen bu çekişmenin yaşandığı alanlardan olduğu savlanabilir.

Görüldüğü gibi, Irak’taki Bektaşî tekkeleri hakkındaki verileri tarihsel bağlamları içerisinde değerlendirdiğimizde, çok daha geniş açılımları olan bazı ilginç sorularla karşılaşılıyor. Toplu olarak düşünüldüğünde bu sorular ocak-zade dedelere bağlı Alevî cemaatleri ile Bektaşî tarikatı arasındaki bağlantıların kökenleri, evrimi ve Safevîlerin Anadolu’daki yandaşları ile olan ilişkilerini nasıl sürdürdükleri konularında odaklanmaktadır. Su yüzüne çıkacak yeni Alevî belgeleri bu karmaşık konulara büyük oranda ışık tutacağı gibi, bunlarla ilgili olarak önermiş olduğumuz tezlerin sınanmasına da imkân tanyacaktır.